

ATLAS HISTORYCZNY MIAST POLSKICH

**TOM III
MAZURY**

**Redakcja historyczna: Roman Czaja
Redakcja kartograficzna: Zenon Koziel**

ZESZYT 3

MRAŃGOWO

Opracowanie historyczne: Jan Gancewski, Roman Czaja

**Opracowanie kartograficzne:
Dariusz Chwiałkowski, Radosław Golba, Zenon Koziel
Agnieszka M. Noryśkiewicz, Agnieszka Pilarska**

**Wydawnictwo Naukowe
Uniwersytetu Mikołaja Kopernika
Toruń 2016**

THE HISTORICAL ATLAS OF POLISH TOWNS

VOLUME III MASURIA

**Historical editing: Roman Czaja
Cartographic editing: Zenon Koziel**

Book 3

MIRĄGOWO

Historical content: Jan Gancewski, Roman Czaja

**Cartographic content:
Dariusz Chwiałkowski, Radosław Golba, Zenon Koziel
Agnieszka M. Noryśkiewicz, Agnieszka Pilarska**

**Nicolaus Copernicus University
Toruń 2016**

WPROWADZENIE

Atlas historyczny Mrągowo jest kolejnym zeszytem trzeciego tomu *Mazury*, publikowanego w serii *Atlasu historycznego miast polskich*. Atlas ten wydawany jest z inicjatywy i pod patronatem Międzynarodowej Komisji Historii Miast (*The International Commission for the History of Towns*), która na kongresie w Wiedniu w 1965 r. uznała wydawanie atlasu miast europejskich za jeden z głównych celów swojej działalności naukowej. Podstawowe zasady edycji atlasów zostały wypracowane na konferencji w Oxfordzie w 1968 r., a następnie ponownie przedyskutowane i uzupełnione na konferencji wydawców „Atlasów” w Münster w 1995 r. Zgodnie z tymi wskazówkami atlasy narodowe powinny być wydawane w formie odrębnych zeszytów poświęconych poszczególnym miastom. Najważniejszym celem tego przedsięwzięcia jest stworzenie bazy źródłowej do badań porównawczych nad urbanizacją Europy i przemianami przestrzennymi miast. Ponadto zawarty w „Atlasach” materiał kartograficzny może być wykorzystywany:

- 1) dla celów komunalnych, prac urbanistycznych, architektonicznych, konserwatorskich i ochrony środowiska,
- 2) dla celów pedagogicznych i dydaktycznych w szkołach i uczelniach wyższych,
- 3) do popularyzacji wiedzy o przeszłości miast.

Zgodnie z zaleceniami Międzynarodowej Komisji Historii Miast najważniejszą mapą każdego zeszytu jest plan pomiarowy z epoki przedprzemysłowej w skali 1 : 2500. Poza tym do kanonu edytorskiego należą jeszcze: współczesna mapa miasta, historyczna mapa regionu w skali od 1 : 25 000 do 1 : 100 000, mapa rozwoju przestrzennego miasta w skali 1 : 10 000. Poza tym atlasy mogą odpowiednio do możliwości wydawców zawierać mapy tematyczne oraz reprodukcje najbardziej interesujących źródeł kartograficznych i widoków. Integralną część „Atlasu” stanowi część tekstowa przedstawiająca dzieje miasta ze szczególnym uwzględnieniem rozwoju przestrzennego i wyników badań urbanistycznych oraz opis reprodukcji i wskazówki bibliograficzne.

Dotychczas pod patronatem Międzynarodowej Komisji Historii Miast ukazały się atlasy ponad 530 miast z 18 krajów Europy (zob. lista atlasów: <http://www.ria.ie/research/ihta/european-project.aspx>). Projekt „Atlas historyczny miast polskich” został zapoczątkowany przez prof. Antoniego Czacharowskiego w 1993 r. w Instytucie Historii i Archiwistyki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. W następnych latach prace nad atlasami historycznymi miast Śląska podjął zespół wrocławski pod kierunkiem prof. Marty Młynarskiej-Kaletynowej oraz zespół krakowski, wydający atlasy miast małopolskich, pod kierunkiem prof. Zdzisława Nogi. Efektem dotychczasowych badań jest opublikowanie atlasów 18 miast oraz przygotowanie do druku kilku kolejnych zeszytów.

W pracach nad atlasem miasta Mrągowo spotkaliśmy się z życzliwym wsparciem wielu osób i instytucji. Za udostępnienie źródeł kartograficznych dziękujemy Tajnemu Archiwum Państwowemu Pruskiego Dziedzictwa Kulturowego (Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz) i Pruskiej Bibliotece Państwowej (Preußischer Staatsbibliothek) w Berlinie oraz Herder-Institut für historische Ostmitteleuropaforschung w Marburgu. Szczególne podziękowania za pomoc w prowadzeniu badań archiwalnych i w poszukiwaniu źródeł kartograficznych należą się Archiwum Państwowemu w Olsztynie, Starostwu Powiatowemu w Mrągowie oraz Bibliotece Uniwersyteckiej w Toruniu.

Roman Czaja
Zenon Kozieł

Praca naukowa finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki” w latach 2012–2016

NARODOWY PROGRAM
ROZWOJU HUMANISTYKI

INTRODUCTION

The historical atlas of Mrągowo is another book of the third volume of *Masuria* published within the series of *Historical atlas of Polish towns*. The atlas is published on the initiative and under the patronage of the International Commission for the History of Towns which, at the congress in Vienna, decreed the publication of the atlas of European towns to be one of the major aims of its academic activity. The fundamental rules of the edition of atlases were generated at the conference in Oxford in 1968; they were later discussed and completed at the conference of publishers of *Atlases* in Münster in 1995. According to the new guidelines, national atlases should be issued in the form of separate books devoted to individual towns. The most important aim of the venture is to create the source base to do comparative research on the urbanisation of Europe and spatial changes of cities. Moreover, the cartographic material included in *Atlases* may be used:

- 1) for municipal purposes; for urban development works; architectural and conservation works; for the purposes of environmental protection,
- 2) for pedagogical and didactic purposes in schools and higher education colleges,
- 3) to popularise knowledge about the past of various cities.

In accordance with the suggestions of the International Commission for the History of Towns, the most important map of every book is the measurement scheme from the pre-industrial period on a scale of 1 : 2500. The editing canon also comprises: a contemporary map of the city, a historical map of the region on a scale from 1 : 25 000 up to 1 : 100 000, a map of the spatial development of the city on a scale of 1 : 10 000. Atlases may also include thematic maps and reproductions of the most interesting cartographic sources and sites. An integral part of *Atlas* is a text presenting the history of the city with special emphasis on the spatial development, the results of urban development research, descriptions of reproductions and bibliographic guidelines.

Atlases of over 530 towns from 18 European countries (see the list of atlases: <http://www.ria.ie/research/ihta/European-project.aspx>) have been published so far under the patronage of the International Commission for the History of Towns. The project *Historical atlas of Polish towns and cities* was originated by Prof. Antoni Czacharowski in 1993 in the Institute of History and Archival Science of Nicolaus Copernicus University in Toruń. In the subsequent years, the work on the historical atlases was conducted by the Wrocław team supervised by Prof. Marta Młynarska-Kaletynowa and the Cracow team publishing atlases of towns from Lesser Poland under the supervision of Prof. Zdzisław Noga. As a result of the research, eighteen atlases of towns have been published and several atlases are ready for print.

Many people and institutions supported us during our work on the atlas of Mrągowo. We would like to thank the Secret State Archive of the Prussian Cultural Heritage (Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz), the Prussian State Library (Preussischer Staatsbibliothek) in Berlin and the Herder-Institut für historische Ostmitteleuropaforschung in Marburg. We would like to express our special thanks to the State Archive in Olsztyn, the District Starosty in Mrągowo and the University Library in Toruń.

Roman Czaja
Zenon Koziół

The scientific work financed within the project of the Ministry for Science and Higher Education under the name "The National Programme for the Development of Humanities".

**NARODOWY PROGRAM
ROZWOJU HUMANISTYKI**

HISTORIA I ROZWÓJ PRZESTRZENNY MRĄGOWA

Mrągowo (niem. Sensburg) leży na 53°52'17" szerokości północnej i 21°18'24" długości geograficznej wschodniej na Pojezierzu Wschodnio-bałtyckim, w makroregionie Pojezierzy Mazurskich, w południowo-centralnej części zajmującego 1830 km² Pojezierza Mrągowskiego¹. Od północy sąsiaduje z nim Nizina Sępopolska, od wschodu Kraina Wielkich Jezior Mazurskich, od południa Równina Mazurska oraz Pojezierze Olsztyńskie od zachodu. Administracyjnie, według podziału z 1999 r., Mrągowo należy do województwa warmińsko-mazurskiego, jest siedzibą powiatu, w skład którego wchodzi gminy Mrągowo, Piecki, Sorkwity i Mikołajki.

Ukształtowanie terenu i sieć hydrologiczna Pojezierza Mrągowskiego są w głównej mierze wynikiem działalności lądolodu ostatniego zlodowacenia i jego wód roztopowych. Formy marginalne tego zlodowacenia w postaci siedmiu łańcuchów moren czołowych biegną tu wyraźnie w kierunku północno-wschodnim. Przeciętna wysokość bezwzględna terenu jest wyższa niż w sąsiednich regionach i waha się od 130 do 200 m n.p.m., maksymalna sięga 221 m n.p.m. w kulminacji wzniesienia morenowego w okolicy miejscowości Langanki (15 km na północny wschód od Mrągowa).

Najbliższe okolice Mrągowa zajmuje wysoczyznowa morena denną falista, porożciniana równoległymi, południkowymi rynnami subglacialnymi. Miasto założono na dnie rynny subglacialnej z sześcioma jeziorami: Wągiel (1,6 km², głęb. 13 m), Wierzbowskie (1,0 km², głęb. 13 m), Czos (2,8 km², głęb. 42,6 m), Juno (3,9 km², głęb. 33 m), Kiersztanowskie (1,5 km², głęb. 32,5 m), Dejnowa (1,2 km², głęb. 33 m). W miarę rozwoju ośrodka zasiedlano zachodnie zbocze rynny, a nowsza część Mrągowa leży już na wysokości. U nasady półwyspu wcinającego się po wschodniej stronie rynny w Jezioro Czos wznosi się na wysokość 183,5 m n.p.m. kulminacja wzgórza morenowego nazywana lokalnie Górą Czterech Wiatrów – najwyższe wzniesienie w granicach miasta. Wysokość względna Góry, w stosunku do poziomu lustra wody Jeziora Czos, wynosi 57,1 m. Podobną wysokość osiągają wzgórza morenowe w północno-zachodniej części miasta, po przeciwległej stronie rynny. Głównym ciekim wodnym okolic Mrągowa jest należąca do dorzecza Pregoly rzeka Dajna, która przepływa przez mrągowską rynnę subglacialną i stanowi jej odwodnienie².

Mrągowo wraz z okolicami wcześniej znalazło się w orbicie zainteresowań badaczy starożytności pruskich. Już na początku XVIII w. pierwsze planowe poszukiwania archeologiczne, w tym wykopaliska, prowadził na pastora z Sorkwit, Johann Riedel³. Wynikiem intensywnych badań terenowych w drugiej połowie XIX i na początku XX w. było bardzo dobre rozpoznanie archeologiczne powiatu mrągowskiego. Wiodącą rolę odegrało wtedy dwóch historyków związanych z Towarzystwem Starożytności „Prussia” w Królewcu: orientalista Felix Ernest Peiser oraz nauczyciel Emil Hollack. Eksplorowali oni ponad 30 stanowisk archeologicznych, głównie galindzkich cmentarzysk z okresu wpływów rzymskich i wędrowek ludów⁴. W wydany w 1908 r. katalogu stanowisk prahistorycznych Prus Wschodnich Emil Hollack odnotował aż 57 obiektów archeologicznych z obszaru byłego powiatu mrągowskiego⁵. W obrębie Mrągowa zarejestrował trzy stanowiska archeologiczne – dwa ze znaleziskami denarów rzymskich, które wskazywały, że mogły to być relikty nekropoli z okresu wpływów rzymskich, oraz domniemane pruskie grodzisko w południowo-wschodniej części miasta⁶.

W okresie międzywojennym w okolicach Mrągowa przeprowadzano zarówno badania powierzchniowe, jak i planowe prace sondażowe oraz systematyczne wykopaliska archeologiczne. W 1927 r. na terenie ówczesnego powiatu Sensburg odkryto dziewięć stanowisk, głównie cmentarzysk z okresu wpływów rzymskich i wędrowek ludów⁷. Wśród ówczesnych regionalnych badaczy szczególnie aktywny był powiatowy geodeta Vogt z Mrągowa, który prowadził poszukiwania m.in. na jednym z największych cmentarzysk kultury łużyckiej z młodszej epoki brązu w Pustnikach, gdzie odkrył prawie dwa tysiące grobów⁸. Po drugiej wojnie światowej eksploracje archeologiczne w powiecie mrągowskim podejmowano znacznie rzadziej. W porządku chronologicznym można odnotować badania osady nawodnej i kurhanu z wczesnej epoki żelaza (400–120 r. p.n.e.) w Rybnie (16 km na południowy zachód od Mrągowa)⁹ oraz wykopaliska na cmentarzysku ze schyłku epoki brązu (ok. 800–650 r. p.n.e.) w Sorkwicach (12 km na zachód od Mrągowa)¹⁰. Największym przedsięwzięciem badawczym w rejonie Mrągowa są kompleksowe prace archeologiczne prowadzone od prawie trzydziestu lat w rejonie Jeziora Salet (5 km na północny wschód od Mrągowa)¹¹. Eksplorowano tam dotąd kilkanaście stanowisk archeologicznych z różnych czasów, w tym głównie z epok żelaza i brązu, przede wszystkim galindzkie cmentarzyska i osiedla z pierwszego tysiąclecia po Chrystusie¹².

Mrągowo powstało na obszarze zamieszkiwanym w średniowieczu przez pruskie plemię Galindów. Ze względu na położenie geograficzne do-

piero przy końcu XIII w. dotarły tam wojska krzyżackie i wspierana przez Zakon akcja chrystianizacyjna¹³. Nie natrafiono na dowody potwierdzające istnienie w miejscu obecnego miasta osady przedlokacyjnej w postaci grodu, osady targowej (liszki) lub krzyżackiej strażnicy, którą według mało wiarygodnych przekazów zbudowano na przesmyku między jeziorami Czos i Juno lub Czos i Czarnem¹⁴. Przyczyną lokacji Mrągowa na terenie Puszczy Galindzkiej była prawdopodobnie konieczność utworzenia centrum targowego dla wiejskiego osadnictwa rozwijanego przez zakon krzyżacki wokół zamku w Szestnie (niem. Seehesten). Intensyfikacja akcji osadniczej na tym obszarze jest wyraźnie widoczna od połowy XIV w. Uczestniczyła w niej zarówno miejscowa ludność pruska, jak i osadnicy niemieccy¹⁵. W 1357 r. wielki mistrz Winrich von Kniprode wydzierżawił niejakiemu rycerzowi Dawidowi 4 łany ziemi nieopodal Szestna, najprawdopodobniej położone przy trakcie do Mrągowa, z obowiązkiem służby rycerskiej¹⁶. W następnych latach, m.in. w 1387 i 1398 r. Zakon kontynuował nadawanie dóbr rycerskich w pobliżu zamku w Szestnie oraz na terytorium wiejskim późniejszego miasta¹⁷. Na wybór miejsca lokacji miały również wpływ warunki komunikacyjne – między jeziorami Czos oraz Magistrackim Dużym i Magistrackim Małym wiódł trakt z Mazowsza do Prus Dolnych, którego znaczenie wzrosło wraz z kolonizacją Puszczy Mazurskiej i napływem osadników z Mazowsza.

Wśród badaczy występują bardzo duże rozbieżności poglądów co do chronologii początków Mrągowa. Z pewnością zostało założone w okresie rządów wielkiego mistrza Konrada von Jungingen (1393–1407); najbardziej prawdopodobne wydaje się, że nastąpiło to w latach 1404–1407¹⁸. Rozwiązanie tego problemu utrudnia zaginięcie pierwszego przywileju lokacyjnego – być może w wyniku pożaru miasta. Mrągowo, położone na południowo-wschodniej rubieży komturstwa bałgijskiego, weszło w skład komturstwa w Bąldze (niem. Balga) i ówczesnego prokuratorstwa w Szestnie. Można przypuszczać, że lokacji na prawie chełmińskim dokonał ówczesny komtur bałgijski Johann von Sayn. Budowę Mrągowa mógł również rozpocząć jego poprzednik Ulrich von Jungingen, który był komturem w Bąldze do września 1404 roku. Bezpośrednią władzę administracyjną i wojskową nad miastem i jego patrymonium ziemskim sprawował krzyżacki urzędnik zwany prokuratorem (niem. *Pfleger*), rezydujący w położonym 7 km na północ zamku w Szestnie¹⁹.

Mrągowo należało do najmniejszych miast pruskich i nie uczestniczyło w rywalizacji politycznej stanów pruskich z Zakonem. W początkowej fazie wojny trzynastoletniej (1454–1466) zostało zajęte przez armię stanów pruskich i polskiego króla, już jednak latem 1455 r. wojska zakonne odzyskały władzę nad zamkiem w Szestnie i miastami położonymi w południowo-wschodniej części Prus²⁰. Tragicznie w dziejach Mrągowa zapisała się ostatnia wojna zakonu krzyżackiego z Polską, w latach 1519–1521 – 21 lipca 1520 r. oddział polskich i czeskich zaciężnych spłądował je i spalił. Kolejny pożar spustoszył miasto w 1569 roku²¹. Gdy w wyniku sekularyzacji zakonu krzyżackiego w Prusach w 1525 r. państwo zakonne zostało przekształcone w świeckie – Prusy Książęce, jego terytorium podzielono na trzy okręgi i 39 starostw. W nowym systemie administracyjnym utrzymały się granice dawnego prokuratorstwa w Szestnie, które przemianowano na starostwo (niem. Hauptamt)²². W 1752 r. w ramach reformy administracyjnej na miejsce starostw wprowadzono w Prusach powiaty ziemskie (niem. Landkreis). Na czele każdego z dziesięciu powiatów stał mianowany przez króla landrat. Mrągowo znalazło się w granicach powiatu w Szestnie. Po zakończeniu ostatniego konfliktu wojennego między Polską a zakonem krzyżackim w 1525 r. rozpoczął się dla Prus Książęcych okres trwającego ponad sto lat pokoju. Przerwał go w połowie XVII w. najazd szwedzkiej armii na państwo polskie (1655–1660). Zawarcie przez elektora brandenburskiego sojuszu z królem Szwecji spowodowało odwetowy najazd wspierających polską armię Tatarów na położone przy granicy z Rzeczpospolitą południowe Mazury. Oddziały tatarskie nie dotarły wprawdzie do Mrągowa, jednak skutki ich działań – dokonane zniszczenia i uprowadzenie ludności – zrujnowały cały region. Dążąc do zwiększenia bezpieczeństwa w rejonach nadgranicznych, pruskie władze rozlokowały w kilku ośrodkach oddziały wojskowe. W Mrągowie w latach 1719–1736 i 1740–1745 stacjonował regiment huzarów, a od 1746 r. regiment ułanów. Wartownia garnizonu mieściła się w budynku przy rynku²³. Działania wojenne rujnowały miasto i jego życie gospodarcze także w drugiej połowie XVIII i na początku XIX w. W czasie wojny siedmioletniej (1756–1763) przez cztery lata (1758–1762) okupowały je wojska rosyjskie. Dotkliwie odczuło także wojny epoki napoleońskiej – w 1807 r. przez kilka dni kwaterowały w nim wojska francuskie, w latach 1812 i 1813 ponownie znalazło się na drodze armii cesarza Napoleona²⁴.

W dotychczasowych badaniach różnie jest wyjaśniana geneza niemieckiej nazwy miasta – Sensburg. Według niektórych badaczy powstała ona z połączenia pruskiej nazwy miejscowej *Sens* z niemieckim sufiksem *-burg*. Bardziej prawdopodobny wydaje się jej związek z nazwiskiem komtura Bałgi Johanna von Sayn (Seyn), w czasie rządów którego miasto zostało założone. Pierwotnie więc nazywano je zapewne jako Seynsburg – jego nazwę w takiej formie i podobnych (Seynsberg, Segensburg) zapisano w najstarszych dokumentach²⁵. Ludność mazurska, posługująca się językiem polskim, używała spolszczonej wersji – Ządzbork. Obecna polska nazwa miasta została wprowadzona w 1947 r. na cześć pastora Krzysztofa Celestyna Mrongowiusza (1764–1855), pierwszego badacza historii Kaszubów i obrońcy języka polskiego na Mazurach.

Zgodnie z prawem chełmińskim, na którym Mrągowo zostało lokowane, głównym organem administracyjnym miejskiej gminy była rada z burmistrzem na czele. Prawdopodobnie powstała ona wkrótce po założeniu tego ośrodka, jednak źródłowo mrągowski burmistrz i rajcy po raz pierwszy są wzmiankowani w 1444 r. Rada sprawowała władzę administracyjną oraz reprezentowała miasto na zewnątrz, także wobec władcy terytorialnego. W początkowej fazie rozwoju miasta władza sądowa należała do mianowanego przez władcę terytorialnego dziedzicznego sołtysa. Na uposażenie jego urzędu składało się 10 łanów, wolna od czynszów parcela w mieście, prawo do połowu ryb w jeziorach Czos i Sołtyskie (niem. Muldichin) oraz trzecia część dochodów z czynszów od urządzeń targowych. Zobowiązania sołtysa obejmowały konną służbę wojskową na rzecz władcy terytorialnego. Sołtys mógł samodzielnie sądzić wykroczenia zagrożone karą do 4 szylingów, natomiast w posiedzeniach sądowych dotyczących spraw kryminalnych musiał uczestniczyć przedstawiciel zakonu krzyżackiego. Kompetencje sądowe sołtysa rozciągały się na miasto, przedmieścia w promieniu 3 sznurów od bram miejskich (1 sznur = ok. 43 m) oraz wieś miejską. Dochody z kar płaconych przez mieszczan dzielono po równo między sołtysa, zakon krzyżacki i miasto, natomiast kary uiszczane przez mieszkańców wsi miejskiej przypadały sołtysowi (1/3) i Zakonowi (2/3). Spod sądowniczej władzy sołtysa zostali wyłączeni Prusowie pochodzący z terenu komturstwa bałgijskiego, mógł on jednak sądzić przestępstwa popełnione w granicach miasta przez Prusów, którzy byli poddanyymi rycerstwa²⁶. Krótko przed 1449 r., być może po śmierci wzmiankowanego w 1444 r. sołtysa Bartusza, miasto wykupiło sołectwo i urząd sołtysa pełnił jeden z rajców. Z 1450 r. pochodzi pierwsza wzmianka o ławnikach, którzy wspólnie z sołtysem-sędzią tworzyli sąd miejski. Na podstawie informacji z 1578 r. można przypuszczać, że rada składała się z burmistrza i sześciu lub siedmiu rajców, a ława najczęściej z sześciu ławników²⁷.

Na znaczącą rolę Mrągową w zagospodarowaniu słabo zaludnionych obszarów Puszczy Galindzkiej wskazują przyznane mu przez zakon krzyżacki rozległe posiadłości ziemskie. Z odnowionego przywileju lokacyjnego wystawionego przez wielkiego mistrza Konrada von Erlichshausen w 1444 r. wynika, że w ramach pierwszej lokacji miasto dostało 160 łanów (1 łan = 16,8 ha), w tym 6 łanów należało do uposażenia plebana, 10 łanów otrzymał sołtys, a 64 łany stanowiły miejską wolniznę, czyli były przypisane do parcel i użytkowane bezpośrednio przez mieszczan. Na pozostałych 80 łanach miała powstać wieś miejska, a grunty – wydzierżawione osadnikom w zamian za czynsz dla władcy terytorialnego. Zaznaczający się w pierwszej połowie XV w. kryzys demograficzny państwa zakonnego sprawiał, że rada miejska miała duże trudności z zagospodarowaniem tych gruntów. W 1418 r. wieś miejska liczyła 64 łany, z których płacono zakonowi krzyżackiemu 32 grzywny czynszu. W 1438 r. obsadzone były tylko 32 łany, a 28 łanów leżało odłogiem. W 1444 r. władze Mrągową wystąpiły do wielkiego mistrza o zmniejszenie liczby łanów czynszowych. W przywileju z 1444 r. Konrad von Erlichshausen przystał na tę prośbę i ograniczył wielkość wsi miejskiej z 80 do 32 łanów czynszowych²⁸. Obszar patrymonium otaczał miasto w promieniu od około 5 do 7 kilometrów. Wschodnią jego granicę wyznaczały Jeziora Juksty i Probarskie, północna granica prowadziła od południowego brzegu Jeziora Czarne do Polskiej Wsi (niem. Stangenwalde), południowa sięgała do Jeziora Wierzbowskiego. Z każdego łanu czynszowego miasto płaciło prokuratorowi w Szestnie jako czynsz 14 skojców, 2 kury, pół wiardunku (1 wiardunek = 13,74 litra) pszenicy i żyta. Natomiast mieszczanie użytkujący 64 łany wolnizny byli zobowiązani do oddawania władcy terytorialnemu po 8 korców pszenicy i żyta oraz wystawienia na wezwanie zakonu krzyżackiego ośmiu zbrojnych na koniach. W połowie XV w. wielki mistrz ze względu na panującą biedę zmniejszył kontyngent wojskowy do sześciu zbrojnych²⁹.

Plan Mrągową przedstawia typowy dla małych miast w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach regularny układ w kształcie zbliżonym do prostokąta (o wymiarach około 270 x 200 m), z centralnie usytuowanym rynkiem (34 x 34 m) wymierzonym na osi głównej drogi, prowadzącej z północy na południe³⁰. Na podstawie informacji zawartych w odnowionym przywileju lokacyjnym z 1444 r. oraz w wykazie czynszów z lat 1449–1451 można wnioskować, że zajmujący około 5 ha obszar został podzielony na działki (określone jako „półparcelę”) o szerokości 2 prętów (1 pręt = ok. 4,32 m) minus 1 łokieć i głębokości 8 prętów. Jedynie przy rynku wymierzono nieco większe działki, o długości 9 prętów. Wzniesione na nich domy miały drewniane podcienia, wzmiankowane już w połowie XV w. Właściciele parcel w granicach miasta byli zobowiązani do płacenia tylko niewielkiego czynszu rekognicyjnego w wysokości 6 denarów³¹. Pochodząca z 1438 r. informacja dotycząca czynszu od parcel w wysokości pół grzywny, który miasto

płaciło prokuratorowi w Szestnie, wskazuje, że pierwotnie przestrzeń miejska została podzielona na 60 działek. Wykazy czynszów z połowy XV w. wzmiankują 72 parcele. W połowie XVI w. w obrębie miasta znajdowało się 80 budynków. Podobną ich liczbę podaje wykaz z 1693 r. Zgodnie z przywilejem z 1444 r., do każdej parceli był trwale przypisany grunt na obszarze patrymonium ziemskiego. Obok domów stawianych na parcelach i mniejszych działkach (tzw. półparcelach), w skład miejskiej zabudowy wchodziły też niewielkie konstrukcje określane jako budy. Można przypuszczać, że znajdowały się one głównie na przedmieściach, które od XVI w. rozwijały się od stron południowej i północnej. Do zarejestrowanego w Mrągowie między stuleciem XVI a XVIII przyrostu nieruchomości przyczyniły się głównie budy – o ile domów przybyło w tym czasie około 30%, o tyle liczba bud w latach 1539–1782 zwiększyła się sześciokrotnie. W 1693 r. jednak połowa bud była zrujnowana i niezamieszкана. W znacznie lepszym stanie znajdowały się zamieszkane budynki. Według opisu z lat 1691–1693 zabudowa miejska składała się z parterowych domów krytych strzechą, z kominami lepiionymi z gliny³².

Tabela 1. Nieruchomości w mieście i na przedmieściach (wieki XV–XVIII)

Rok	Parcelle	Półparcelle	Budy	Razem
1444	60			60
ok. 1450	72			72
1539	61		14	75
ok. 1550	80			80
1585	70		53	123
1642	60		39	99
1693	64	20	68	152
1721	53	34	49	136
1736	49	42	77	168
1782	80		90	178

Źródło: T. Lewerenz, *Die Größenentwicklung* (jak przyp. 32), s. 173, 195, 242; O. Wank, *Die Stadt Sensburg* (jak przyp. 21), s. 269 n.; R. Kincel, *Spółeczeństwo Mrągową na początku XVIII w.* (jak przyp. 40), s. 35; J. Judziński, *Z dziejów* (jak przyp. 24), s. 78, 81.

Na mrągowskim rynku wzniesiono ratusz oraz urządzenia handlowe, wzmiankowane w przywileju z 1444 r.: ławy chlebowe i rzeźniczne, kramy sukiennicze i ławy szewskie. W początkowej fazie rozwoju miasta dochody z urządzeń targowych dzielono między zakon krzyżacki, sołtysa i radę miejską; informuje o tym jeszcze przywilej z 1444 r. W wykazie czynszów Zakonu z 1438 r. odnotowano, że prokurator w Szestnie od każdej ławy szewskiej otrzymywał 3 skojce, a od ławy chlebowej 10,5 skojca i dodatkowo na potrzeby zamku pół kamienia i 7 funtów łożu, prawdopodobnie z ław rzeźnickich³³.

Plany z około 1700 r. pokazują przedmieścia południowe i północne, z zabudową koncentrującą się przy głównej drodze, prowadzącej ze Szczytna (niem. Ortelsburg) do Kętrzyna (niem. Rastenburg). Na przedmieściu północnym przy wjeździe do miasta znajdowały się szpital i cmentarz. Przedmieście zachodnie w tym czasie nie miało zabudowy mieszkalnej.

Wielki pożar, który wybuchł 24 czerwca 1698 r., strawił prawie całą zabudowę na obszarze zamkniętym dzisiejszymi ulicami Warszawską, Mały Rynek, Michała Kajki oraz 8 Maja. Zniszczeniu uległo ponad 120 budynków mieszkalnych i gospodarczych. Przyczyną pożaru były najprawdopodobniej nieszczelne kominy, a szybkie rozprzestrzenianie się ognia ułatwiały słomiane pokrycia dachów. Z pożaru ocalała wschodnia część miasta z kościołem parafialnym, plebanią i szkołą oraz przedmieścia, w tym także stodoły z sianem z łąk domeny miejskiej³⁴. To tragiczne wydarzenie wywarło wpływ na późniejszą zabudowę Mrągową.

Władze pruskie uzależniły udzielenie finansowej pomocy w odbudowie miasta od zwiększenia bezpieczeństwa pożarowego i zmian w układzie przestrzennym. Nakazano m.in. budowę dwóch dodatkowych studni na rynku oraz poszerzenie ulic i przebiecie w blokach zabudowy nowych ulic (przejeść) dla ułatwienia komunikacji między rynkiem a otaczającymi miasto fosami i jeziorami. Wprowadzono także nowe przepisy dotyczące budowy domów. Miały one mieć jednakową wysokość i kształt, murowane fundamenty, dachy kryte ceramicznymi dachówkami, masywne kominy i piece z cegły. Ściany domów wznoszonych z drewna oraz warsztaty rzemieślników używających w pracy ognia należało oblepiać gliną. Miejskie władze zostały zobowiązane do utrzymania sprzętu przeciwpożarowego i odpowiednich służb porządkowych. Zarządzono też pogłębienie starych fos oraz wybudowanie nowych w północnej części miasta, między Jeziorem Magistrackim Dużym a Jeziorem Czos (obecnie ulica Mazurska). Jak wynika z analizy planów miasta, nie udało się wprowadzić zmian w siatce ulic. W XVIII w. mrągowieccy mieszczanie nie mieli także środków na odbudowę ratusza³⁵.

Od początku XVIII w. następował intensywny rozwój przedmieść. Przeniesiono tam warsztaty rzemieślników używających w produkcji otwartego ognia, m.in. kuźnie i piece garncarskie³⁶. Najliczniejszą grupę wśród mieszkańców przedmieść stanowili jednak ogrodnicy i rolnicy. Najlepiej zagospodarowane było przedmieście północne, na którym wzniesiono liczne stodoły do przechowywania zboża i siana oraz młyny (dziś ulica Młynowa i wieś Młynowo). W mieście postawiono spichrze zbożowe (np. wybudowany w drugiej połowie XVIII lub na początku XVIII w. już nieistniejący spichlerz przy ulicy Roosevelta).

Jedynym wskaźnikiem, który umożliwia przybliżone określenie stanu mieszkańców Mrągową w średniowieczu, jest liczba domów. Zakładając, że

w gospodarstwie domowym przeciętnej wielkości żyło od czterech do pięciu osób, można szacować, że na początku XV w. populacja mrągowian liczyła około 300–350 osób. Prawdopodobnie, zgodnie z ogólną tendencją rozwoju demograficznego w Prusach, zaludnienie miasta zmniejszyło się w czasie wojny trzynastoletniej (1454–1466). Akcja kolonizacyjna podjęta przez komturów bałgijskich w drugiej połowie XV w. przyniosła tylko tymczasowy wzrost liczby mieszkańców miasta i okolic. Można szacować, że na początku XVI w. w Mrągowie mieszkało około 450 osób³⁷. Zaludnienie miasta i okolicznych wsi zwiększyło się w wyniku prowadzonej przez księcia Albrechta Hohenzollerna kolonizacji południowo-wschodnich regionów Prus, w której uczestniczyli głównie osadnicy z sąsiedniego Mazowsza. Spis podatkowy z 1539 r. wzmiankuje 61 właścicieli parcel oraz 14 budników (właścicieli bud). W 1578 r. hołd nowemu księciu złożyło 123 mieszczan, wśród których, jak wynika ze spisu z 1581 r., 70 posiadało domy, a 53 budy³⁸. Można więc przypuszczać, że przy końcu XVI w. populacja mrągowian liczyła około 600 osób. Wojny polsko-szwedzkie w latach 1626–1635, 1655–1660 oraz związane z nimi zniszczenia i zarazy przyczyniły się do spadku liczby mieszczan. Spis mieszczan składających hołd księciu Jerzemu Wilhelmowi w 1642 r. wymienia 99 osób. W 1696 r., trzydzieści lat po zakończeniu wojen polsko-szwedzkich, jeszcze 36 domów stało pustych. Do niskiego zaludnienia przyczyniały się także nawiedzające miasto zarazy. Obok epidemii z 1633 r., szczególnie dotkliwe straty spowodowała epidemia dżumy z lat 1709–1711, w wyniku której zmarło około 80 mieszczan. Fryderyk Wilhelm I po wstąpieniu na tron pruski zaczął prowadzić nową politykę osadniczą, polegającą na zasiedlaniu pustek, co w pewien sposób poprawiło po 1714 r. stan posiadłości należących do miasta³⁹. Mimo to w latach dwudziestych XVIII w. liczba mieszkańców Mrągowa zmniejszyła się o około 23% w porównaniu do stanu z końca XVII w. Stopniowa poprawa demograficznej sytuacji miasta zaznaczyła się dopiero od lat trzydziestych XVIII w. Według spisu z 1721 r. w Mrągowie żyło 136 rodzin – na tej podstawie liczbę mieszkańców można szacować na około 680 osób. W 1736 r. gospodarstw domowych było 190, a w 1740 r. miasto liczyło 922 mieszkańców⁴⁰. Pod koniec XVIII w. uwidoczniły się już w pełni pozytywne skutki polityki osadniczej pruskich władz. W 1782 r. w Mrągowie w 178 gospodarstwach domowych żyło około 1200 osób. W 1795 r. wszystkie łany na terenie patrymonium ziemskiego były zasiedlone i użytkowane⁴¹. Pod względem prawnym ludność miasta dzieliła się na obywateli, którzy posiadali domy lub „półparcele”, oraz mieszkańców wynajmujących izby mieszkalne lub posiadających budy. Ze statusu prawnego wynikały także przywileje ekonomiczne, gdyż z własnością parceli wiązało się prawo do warzenia piwa oraz do posiadania jednego lub dwóch łanów pola⁴².

Mieszkańcy Mrągowa, podobnie jak cała ludność zamieszkująca Prusy w średniowieczu i w epoce nowożytnej, charakteryzowali się zróżnicowaną strukturą etniczną. Najliczniejszą grupę stanowili mieszczanie pochodzenia niemieckiego. Jak wynika z przywileju lokacyjnego z 1444 r., do miasta napływała także rodzima ludność pruska, która licznie zasiedlała przedmieścia i patrymonium ziemskie. Zaznaczając się od drugiej połowy XV w. duża rola osadników z Mazowsza w kolonizacji południowej części Prus sprawiała, że w epoce nowożytnej rósł udział ludności polskiej wśród mieszkańców Mrągowa. W okresie od XVI do XVIII w. nabożeństwa w parafii protestanckiej były odprawiane na przemian po niemiecku i polsku, w obu językach wygłaszano też kazania. W 1642 r. spośród 99 mrągowskich mieszczan 22 nosiło polskie nazwiska. Podobne proporcje w stanie ludności niemieckiej i polskiej utrzymały się przez następne stulecie. W wykazie właścicieli nieruchomości z 1721 r. polskie nazwiska stanowiły 22%. Nieznaczny wzrost liczby ludności słowiańskiej nastąpił prawdopodobnie w ciągu XVIII w., gdyż wśród 246 przybyszów przyjętych do prawa miejskiego w latach 1773–1804 polskie nazwiska nosiło 78 osób (32%)⁴³. Interpretacja tych liczb jako wskaźnika struktury etnicznej musi jednak uwzględniać fakt, że nie zawsze polska lub niemiecka forma nazwiska była zgodna z językiem ojczystym, jakiego dana osoba używała oraz z jej identyfikacją etniczną. W świetle pochodzących z początku XIX w. opisów i statystyk sporządzanych przez pruską administrację, połowa mieszkańców Mrągowa posługiwała się językiem polskim, połowa zaś językiem niemieckim. Na terenach wiejskich zdecydowanie przeważała ludność polska⁴⁴.

Z informacji zawartych w księdze obywatelskiej wynika, że w ostatniej ćwierci XVIII w. zdecydowana większość nowych obywateli pochodziła z Mrągowa (49%) lub z obszaru Mazur. Około 17% przyjętych do prawa miejskiego stanowili przybysze z Litwy, a tylko 3% przybyło z tzw. zagranicy⁴⁵.

W średniowieczu i epoce nowożytnej gospodarka Mrągowa opierała się głównie na rolnictwie i produkcji rzemieślniczej. Niekorzystne warunki naturalne, które utrudniały rozwój miasta i życie jego mieszkańców, sugestywnie opisano w lustracji z 1693 r.:

„Miasto jest całkiem otwarte i położone w złym miejscu, z jednej strony na podmokłym terenie. Pola wokół są góryste, kamieniste i piaszczyste, mało urodzajne. Domy są małe, parterowe z dachami krytymi słomą i wylepianymi [gliną] kominami. Do domów przypisane są w większości jeden lub dwa łany pola, które jest jednak bardzo złe. Trawa tu nie rośnie, kupują oni siano lub dzierzawią [łaki] w okolicznych wsiach. Mają oni las, a na ich polach jest dość drewna, gdyż drzewa rosną aż po same miasto. Są tu dwa duże jeziora i sześć małych, [mieszczanie] mają w nich wolny połów ryb. Handlu tu całkiem nie ma. Utrzymują się oni z browarnictwa, rolnictwa i rzemiosła”⁴⁶.

Gospodarcze oddziaływanie Mrągowa miało przede wszystkim wymiar lokalny i obejmowało wsie należące do urzędu prokuratorskiego (od 1525 r. starostwa) w Szestnie. Miejska produkcja rzemieślnicza była nastawiona na potrzeby okolicznej ludności wiejskiej. Wzmianki o kramach i ramach sukienniczych w przywileju z 1444 r. mogą wskazywać, że zakon krzyżacki zamierzał uczynić z Mrągowa ośrodek produkcji sukienniczej, czego nie udało się jednak zrealizować. W ciągu XVI w. licznie osiedlali się w tym mieście szewcy i kowale. W źródłach z przełomu wieków XVI i XVII wzmiankowane są cechy krawców i sukienników⁴⁷. Wydaje się jednak, że do początku XVIII w. żadna z gałęzi rzemiosła nie zyskała większego znaczenia w gospodarce miejskiej. Pełniejszy obraz produkcji rzemieślniczej daje wykaz osób przyjętych do prawa miejskiego w latach 1773–1809. Wymieniono w nim aż 76 szewców oraz 38 krawców i na tej podstawie można sądzić, że Mrągowo stało się w drugiej połowie XVIII w. znaczącym ośrodkiem produkcji butów i odzieży. Stosunkowo licznie reprezentowani byli garncarze (11) oraz przedstawiciele rzemiosł skórzanых: garbarze (14), kuśnierze (12), ry-marze (4), siodlarze (2). W wykazie wzmiankowani są także rzemieślnicy branży metalowej (9 kowali, 3 ślusarzy, po 2 blacharzy, iglarzy) oraz wykonujący zawody związane z obróbką drewna (9 stolarzy, 7 kołodziejów, 7 cieśli, 6 bednarzy, 2 tokarzy), jednak ich produkcja ukierunkowana była głównie na potrzeby lokalnego rynku. Podobny zasięg miała działalność zawodowa przyjętych do miejskiego prawa reprezentantów rzemiosł spożywczych: piekarzy (6), rzeźników (5) i browarników (4). Generalnie można stwierdzić, że przy końcu XVIII w. struktura zawodowa mieszkańców Mrągowa była dość zróżnicowana, gdyż w analizowanym spisie wzmiankowani są przedstawiciele ponad trzydziestu różnych rzemiosł⁴⁸.

Stosunkowo liczna grupa mieszczan zajmowała się produkcją piwa przeznaczonego na własne potrzeby oraz do sprzedaży w najbliższej okolicy. Można przypuszczać, że w początkowym okresie rozwoju miasta prawo do warzenia piwa posiadali właściciele wszystkich pełnych parcel. Już w 1438 r. w spisach czynszu komturstwa w Białdze zapisano dochody z tzw. podatku chmielowego płaconego przez mrągowian⁴⁹. Postępujący w wiekach XVI i XVII proces pauperyzacji sprawił jednak, że część mieszczan nie była w stanie pokrywać kosztów produkcji i opłacać podatku (akczy), dlatego też odsprzedawała swoje uprawnienia zamożniejszym sąsiadom. Z rachunków browaru z 1736 r. wynika, że browarnictwem zajmowało się 25 mieszczan. Niezbędna infrastruktura do produkcji piwa – browar i trzy mieluchy – znajdowała się na przedmieściach⁵⁰. Wkrótce po założeniu Mrągowa zakon krzyżacki zezwolił na budowę młyna na terenie patrymonium ziemskiego. Opłaty za przemiał wpływały do kasy prokuratora w Szestnie. W 1507 r. mrągowski młyn został określony jako zrujnowany; dopiero w 1525 r. go odbudowano⁵¹. Ze wzmiankowanego w 1740 r. młyna wodnego, usytuowanego w północnej części miasta, w rejonie dzisiejszych ulic Zwycięstwa i Młynowej, mogli korzystać chłopci mieszkający w promieniu jednej mili od Mrągowa⁵².

Il. 1. Mrągowo (Sensburg), widok na wschodnią część rynku, ok. 1920, *Unsere Masurische Heimat. Zum hundertjährigen Bestehen des Kreises Sensburg*, hrsg. v. K. Templin, Sensburg 1926, s. 42.

Znaczącą rolę w życiu gospodarczym Mrągowa odgrywało rolnictwo. Wszyscy właściciele domów byli także rolnikami, gdyż 64 łany wolnizny miejskiej zostały podzielone na pola przypisane do 80 parcel. W czasach nowożytnych w ręce mieszczan przeszły też 34 łany należące do wsi miejskiej oraz 10 łanów z uposażenia urzędu sołtysa. O postępującej agraryzacji gospodarki miejskiej świadczy zakupienie przez miasto w 1573 r. za 600 grzywien dodatkowych 12 łanów. Dla wielu mieszczan rolnictwo stanowiło podstawowe źródło utrzymania. Wykaz osób przyjętych do prawa miejskiego z lat 1773–1809 wymienia aż 17 rolników. Ziemia w okolicach Mrągowa była jednak złej jakości; jak odnotowano w lustracji z 1693 r., na polu należącym do jednego domu można było wysiać tylko od 5 do 6 korców zboża. Na obszarze patrymonium miejskiego znajdowały się także pastwiska, na których wypasano konie, bydło, owce i świnie należące do mieszczan. Według danych za rok 1736 mrągowianie posiadali 192 konie, 186 krów, 109 wołów, 60 jałówek, 127 owiec i 27 świń⁵³.

Naturalnym zapleczem gospodarczym Mrągowa były położone w jego sąsiedztwie jeziora. W 1413 r. wielki mistrz Henryk von Plauen zezwolił novej gminie na połów ryb w jeziorze Czos w zamian za czynsz dla zakonu krzyżackiego. W 1442 r. kolejny wielki mistrz na prośbę mieszczan obniżył czynsz do 6 grzywien oraz nadał im pełne prawo rybołówstwa w Jeziorze Czos. W przywileju wystawionym dwa lata później władca kraju rozciągnął uprawnienie miasta w zakresie połowu ryb na małe jeziora oraz na Jezioro Juno⁵⁴.

Znaczenie handlowe Mrągowa ograniczało się głównie do mającego lokalny zasięg obrotu detalicznego żywnością i produktami miejscowego rzemiosła. Można szacować, że zaledwie kilka procent mieszkańców miasta utrzymywało się z handlu. We wzmiankowanym wyżej wykazie osób przyjętych do prawa miejskiego zapisano tylko 16 kupców i kramarzy oraz jednego aptekarza. Handel detaliczny koncentrował się na rynku – odbywał się w budach, ławach rzeźniczych i chlebowych oraz kramach sukienniczych i szewskich. Natomiast podstawową formą kontaktów handlowych z okoliczną ludnością wiejską były targi tygodniowe. W 1527 r. książę Albrecht von Brandenburg-Ansbach, chcąc poprawić położenie gospodarcze Mrągowa, nadał miastu pełno prawo targowe, które obejmowało targ cotygodniowy, organizowany w soboty, oraz jarmark. Wyraził też zgodę na przeniesienie terminu jarmarku z 11 listopada na 6 grudnia, co miało zwiększyć udział obcych kupców. Książę elektor próbował również w 1693 r. wzmocnić gospodarkę Mrągowa przez rozszerzenie jego funkcji handlowej – przebywając wówczas w mieście komisja rządowa złożyła wniosek o ustanowienie czterech jarmarków, w tym jarmarku na konie i bydło. Prawdopodobnie już wcześniej Mrągowo odgrywało pewną rolę w tym handlu, gdyż z 1581 r. pochodzi informacja o przeganianiu bydła rzeźnego do Królewca⁵⁵.

W średniowieczu Mrągowo wraz z patrymonium ziemskim wchodziło w skład diecezji warmińskiej. Parafię utworzono prawdopodobnie już w momencie lokacji miasta. W księdze wydatków podskarbiego wielkiego mistrza w latach 1408 i 1409 zapisano trzy darowizny dla kościoła parafialnego w Mrągowie o łącznej wartości 11 grzywien. Tak wysoka jałmużna przeznaczona była być może na budowę świątyni⁵⁶. W przywileju z 1444 r. wielki mistrz potwierdził nadanie plebanowi 6 łanów ziemi oraz jego prawo do połowu ryb w Jeziorze Sołtyskim (niem. Muldechin)⁵⁷. Niestety, nie zachowały się żadne informacje o wezwaniu parafialnej świątyni. Działkę pod budowę kościoła i cmentarza parafialnego wyznaczono we wschodniej części miasta. Dopiero w 1789 r. rada miejska zakazała grzebania zmarłych na terenie wokół kościoła i założyła nowy cmentarz na przedmieściu. Od strony północnej do działki kościelnej przylegał dom plebana, a od strony południowej sąsiadowała z nią szkoła. Na północnym przedmieściu, w pobliżu wyjazdu do miasta, w XV w. zakon krzyżacki założył szpital i kaplicę pod wezwaniem św. Jerzego⁵⁸.

Po przekształceniu Prus krzyżackich w świeckie państwo książę Albrecht von Brandenburg-Ansbach mandatem z 6 lipca 1525 r. wprowadził luteranizm jako oficjalną religię. Protestantcka parafia w Mrągowie została podporządkowana archidiakonatowi w Kętrzynie (niem. Rastenburg), który podobnie jak cały obszar południowo-zachodnich Mazur włączono do biskupstwa pomezańskiego. Zgodnie z nową ordynacją kościelną mieszkańcy Mrągowa uzyskali prawo wyboru pastora, po raz pierwszy wzmiankowanego w 1529 r. w aktach wizytacji przeprowadzonej przez archiprezbitera Michaela Meurera⁵⁹. Rada i gmina miejska zostały zobowiązane do wypłacania pastrowi rocznego uposażenia w wysokości 18 grzywien. Granice parafii mrągowskiej obejmowały miasto i jego posiadłości ziemskie oraz okoliczne wsie. W 1531 r. należało do niej pięć wsi: Marcinkowo (Mertinsdorf; obecnie zachodnie przedmieście), Muntowo (Muntowen), Wierzbowo (Wiersbau), Probark (Proberg), Zawady (Sawadden)⁶⁰. W wyniku prowadzonej w latach 1546–1566 kolonizacji powstało sześć kolejnych wsi czynszowych: Kosewo (Kossewen), Karwie (Carwen), Krzywe (Krummendorf), Grabowa (Grabowen), Czerwonka (Czerwanken) i Bagienice (Alt Bagnowen). W 1585 r. na terenie parafii mieszkały 123 rodziny mieszczkańskie, a w 15 wsiach 236 rodzin chłopskich, 33 zagrodników i 8 karczmarzy. Nabożeństwa w kościele odprawiane były na przemian w języku niemieckim i języku polskim⁶¹.

Przy parafii działała szkoła, po raz pierwszy wzmiankowana w 1529 r. Jej kierownik (rektor) otrzymywał od rady 7 grzywien rocznego uposażenia. W 1577 r. książę Albrecht II ufundował wynagrodzenie dla kantora. W XVIII w. miejska szkoła miała dwie klasy, w których rektor i kantor nauczali religii, historii, łaciny oraz muzyki i śpiewu. Na mocy zarządzeń króla Fry-

deryka Wilhelma I zaczęto od 1737 r. zakładać w parafii mrągowskiej także szkoły wiejskie. Początkowo powstały w sześciu wsiach, a wraz z rozwojem demograficznym i gospodarczym wsi przybywało również szkół. W 1765 r. działały one w ośmiu, a przy końcu XVIII w. w dziewięciu wsiach⁶².

Po zakończeniu wojen napoleońskich i ustanowieniu przez kongres wiedeński nowego porządku politycznego nastał dla Prus długi okres pokoju. Przerwał go dopiero w 1914 r. wybuch pierwszej wojny światowej. Już na początku konfliktu Mrągowo znalazło się na linii frontu. W sierpniu 1914 r., na wieść o zbliżaniu się armii rosyjskiej, większość cywilnej ludności opuściła miasto. Od 25 sierpnia stacjonowały w nim wojska rosyjskie, które jednak szybko wycofały się po klęsce poniesionej w bitwie z armią niemiecką pod Tannenbergiem (27–29 sierpnia 1914 r.). Jeszcze w listopadzie 1914 r. toczyły się walki w południowych Prusach, które jednak bezpośrednio nie dotknęły Mrągowa. Od stycznia 1915 r., po przejściu wojsk niemieckich do ofensywy, na terenie Mazur nie prowadzono już działań zbrojnych. Ludność Mrągowa i powiatu dotkliwie jednak odczuła skutki wojny. Na jej frontach zginęło 117 mrągowian i 3075 mieszkańców powiatu mrągowskiego. Po zakończeniu Wielkiej Wojny, na mocy postanowień podjętych w czasie konferencji pokojowej w Wersalu, o przynależności politycznej Mazur miał zdecydować plebiscyt. Struktura narodowościowa i językowa ludności zamieszkującej południowe obszary regionu była na tyle skomplikowana, że w czasie przygotowań do plebiscytu dochodziło do licznych napięć i zatargów na tle etnicznym. W przeprowadzonym 11 lipca 1920 r. głosowaniu mieszkańcy Mrągowa opowiedzieli się za pozostaniem w granicach państwa niemieckiego. W powiecie mrągowskim oddano 34 064 głosy za Niemcami, a tylko 25 za przynależnością spornych ziem do Polski⁶³.

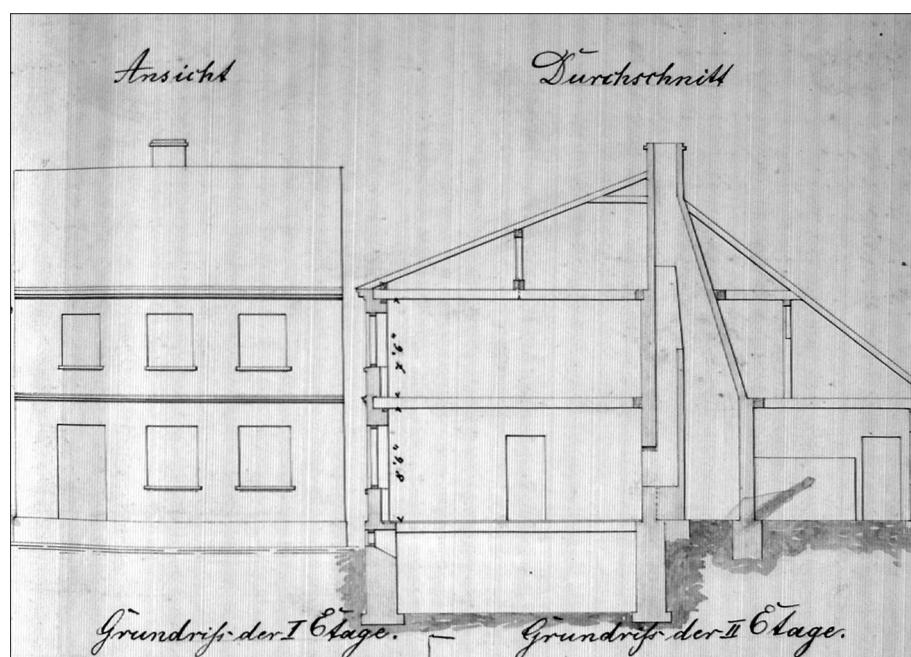
Il. 2. Mrągowo (Sensburg), ratusz i rynek, ok. 1920, *Unsere Masurische Heimat. Zum hundertjährigen Bestehen des Kreises Sensburg*, hrsg. v. K. Templin, Sensburg 1926, s. 40.

Podjęty w Prusach po klęsce w wojnie z Napoleonem proces modernizacji państwa wpłynął na zmianę organizacji władz miejskich i ustroju Mrągowa. Zgodnie z wydaną w 1808 r. ordynacją o miastach kompetencje sądowe miejskich gmin przejęły sądy państwowe. W nowym systemie ustrojowym zmieniły się uprawnienia i funkcje rady miejskiej, która stała się organem ustawodawczym i kontrolującym pracę władz wykonawczych. Prawo wyboru członków rady mieli tylko mieszkańcy mający status prawny obywateli. Rada wybierała władze administracyjne, które składały się z burmistrza, kamlarza oraz magistratu, liczącego od trzech do sześciu urzędników. Ważny wpływ na ożywienie życia gospodarczego miało zniesienie w 1811 r. przymusu cechowego⁶⁴.

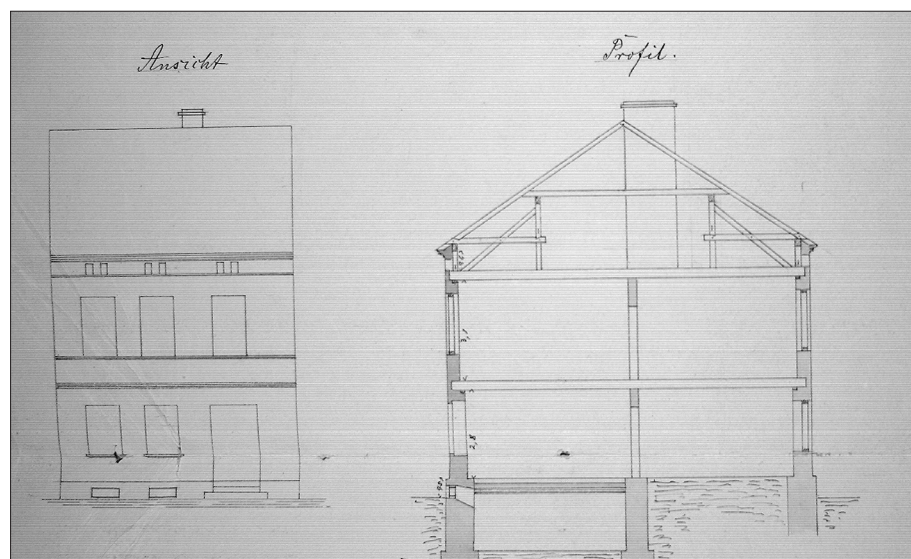
W wyniku reformy administracyjnej wdrożonej w Prusach Wschodnich w 1818 r. Mrągowo uzyskało status miasta powiatowego, siedziby stojącego na czele powiatu starosty – landrata mianowanego przez władze państwowe. Komisaryczny landrat von Grabowski, który miał zająć się organizacją nowego powiatu, nie zdołał podjąć swoich obowiązków. Pierwszym urzędującym starostą był kapitan w stanie spoczynku August von Lyśniewski, wcześniej sprawujący funkcję burmistrza w Darkiejmach (niem. Darkehmen, obecnie ros. Ozyrsk). Powiat mrągowski, należący do rejencji w Gąbinie (niem. Gumbinnen), zajmował terytorium o powierzchni 43 km² i w 1818 r. liczył 20 847 mieszkańców. W skład powiatu wchodziło dziewięć okręgów parafialnych: Sorkwity (niem. Sorquitten), Rybno (niem. Ribben), Nawia-dy (niem. Anweiden), Mikołajki (niem. Nikolayken), Nakomiady (niem. Eichmedien), Szestno (Sehesten), Mrągowo, Boże (niem. Bosem), Szymonka (Schimonken). Już w 1808 r. utworzono w Mrągowie superintendencję, której podlegały wszystkie parafie ewangelickie z terenu powiatu⁶⁵. Po reformie w Mrągowie, oprócz urzędów władz miejskich i powiatowych, mieściła się także siedziba organów wymiaru sprawiedliwości. W wyniku połączenia sądów miejskiego i powiatowego z Szestna w 1813 r. utworzono nowy sąd miejski i powiatowy, do którego w 1817 r. przyłączono jeszcze dawny sąd szlachecki. Od 1839 r. powiat był także okręgiem sądowym, podlegającym Królewskiemu Sądowi Powiatowemu i Miejskiemu w Mrągowie. W ramach przeprowadzonej w 1872 r. reformy samorządu terytorialnego utworzono Sejmik Powiatowy (Kreistag), który od 1875 r. odbywał swoje posiedzenia w Mrągowie. Władzę wykonawczą w powiecie sprawował wybierany przez sejmik Wydział Powiatowy ze starostą na czele⁶⁶.

Modernizację wyglądu Mrągowa wymusił w pewnym stopniu pożar, który w nocy z 23 na 24 marca 1822 r. strawił ponad 110 budynków, w tym jedną trzecią domów mieszkalnych oraz większość budowli gospodarczych i warsztatów rzemieślniczych. Szczególnie dotkliwie ucierpiała południowa część miasta. Do tak dużych strat przyczyniły się mocno władze miejskie, trzymające się starej koncepcji układu przestrzennego i przestarzałych form budownictwa. Rozprzestrzenianie się ognia ułatwiły wąskie ulice, a zwłaszcza ścisła drewniana zabudowa i kryte słomą dachy⁶⁷. Odbudowując miasto po pożarze zdecydowano się na wprowadzenie istotnych zmian w układzie przestrzennym, przede wszystkim w celu rozrzedzenia zabudowy. Najszybciej, w 1823 r. oddano do użytku szkołę – budowę nowego, dwupiętrowego gmachu król Prus wsparł dotacją w wysokości tysiąca talarów. Znacząco powiększono powierzchnię placu rynkowego, włączając doń południową pierzeję dawnego rynku. W 1825 r. zakończono budowę nowego ratusza, w którym swoją siedzibę oprócz magistratu znalazły także urząd powiatowy i sąd. Budynek ratusza dzielił plac rynkowy na Duży i Mały Rynek. Nowa koncepcja urbanistyczna zakładała także rozwój zabudowy mieszkalnej na przedmieściach południowym i północnym, przy głównym trakcie komunikacyjnym. Rosnące znaczenie dawnych przedmieść potwierdziło wzniesienie pod koniec lat trzydziestych XIX w. przy obecnej ulicy Warszawskiej gmachu landratury. Nowe domy budowano z cegły, a ich dachy kryto ceramiczną dachówką. W kolejnym etapie modernizacji dążono do koncentracji obiektów przemysłowych i gospodarczych na obrzeżach miasta. Przenoszono tam szczególnie uciążliwe warsztaty, w tym przede wszystkim kuźnie oraz stodoły i spichrze. Pod budowę stodoł przeznaczono teren zachodniego przedmieścia, między Jeziarami Magistrackimi Dużym i Małym.

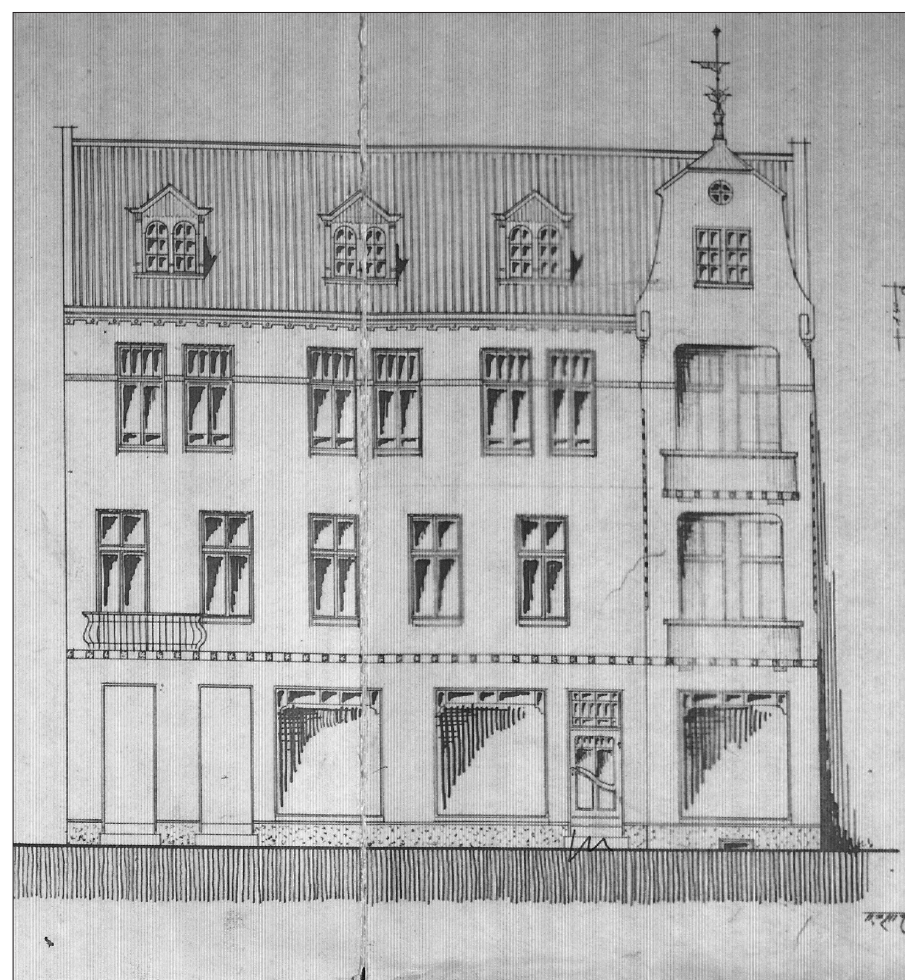
Il. 3. Projekt domu piekarza Raimunda, 1869 r. Archiwum Państwowe w Olsztynie, sygn. 258/89, k. 57, fot. Andrzej Ulewicz.

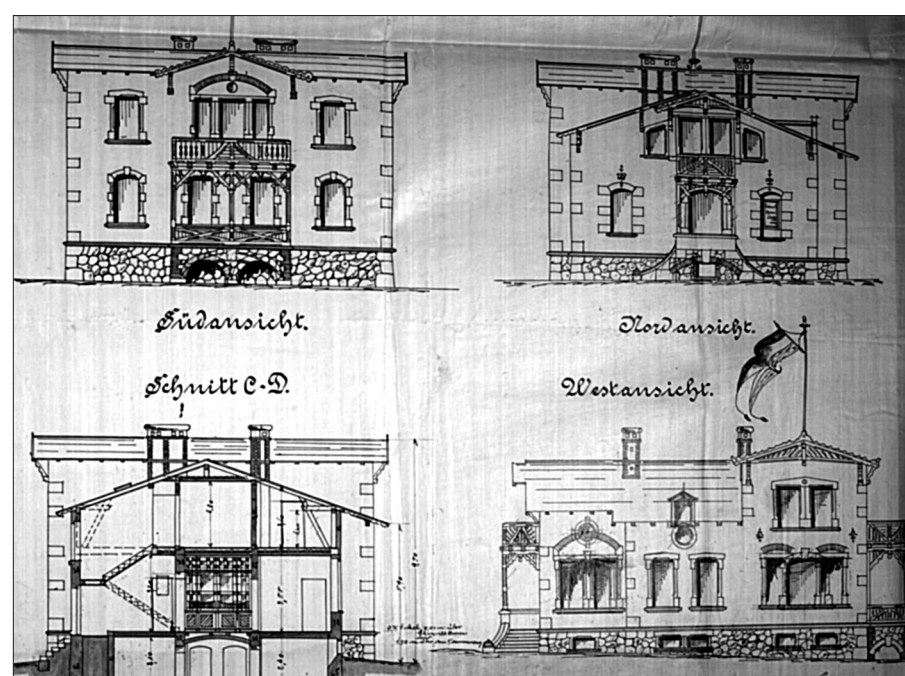
Il. 4. Projekt domu właściciela ziemskiego Karla Nowacka, 1891 r., Archiwum Państwowe w Olsztynie, sygn. 258/90, k. 33, fot. Andrzej Ulewicz.

W latach trzydziestych XIX w. liczba zabudowanych parcel wzrosła do dwustu⁶⁸. Następnym przełom w rozwoju zabudowy Mrągowa przyniosły lata pięćdziesiąte i sześćdziesiąte XIX w. Zaczęto wtedy wznosić większe i wielofunkcyjne kamienice, które na parterze mieściły warsztaty rzemieślnicze albo sklepy, a na piętrze mieszkania dla rodzin rzemieślników lub kupców. Budynki mieszkalne nowego typu były już w pełni murowane, najczęściej jedno-, rzadziej dwukondygnacyjne, dość proste i surowe w wyglądzie zewnętrznym, z poddaszem, często użytkowym, niejednokrotnie na wysokim podpiwniczeniu⁶⁹. W drugiej połowie stulecia nowsze formy architektoniczne nadawano także warsztatom oraz obiektom przemysłowym i magazynowym. O szybko rosnącym w tym czasie ruchu inwestycyjnym świadczy liczba pozwoleń na budowę nowych domów: w pierwszej połowie XIX w. otrzymywało je zaledwie kilka lub kilkanaście osób w ciągu roku, natomiast w latach 1879–1912 władze miejskie wydawały rocznie średnio 40 takich decyzji⁷⁰.

Od końca lat siedemdziesiątych Mrągowo rozbudowywało się głównie poza terenem wyznaczonym przez fosa i kanały łączące jeziora. Dynamiczny rozwój przestrzenny w kierunku północnym, południowym i zachodnim sprawił, że obszar miejskiej zabudowy przypominał wydłużone cygario, z osią na linii północ-południe, i na początku XX w. zajmował już całą rynną połodowcową. W północnej części miasta reprezentacyjnego charakteru nabrała ulica Królewiecka, przy której wzniesiono okazałe kupieckie kamienice oraz budynki użyteczności publicznej – szpital powiatowy (przełom XIX/XX w.), dworzec kolei wąskotorowej (1898), siedziby sądu (1898) i starostwa (1912–1913). Przy tej ulicy stały także dwa wielorodzinne domy Spółdzielni Mieszkaniowej Urzędników (1906, 1910)⁷¹. Od końca XIX w. kupieckie kamienice zaczęto budować przy odchodzących od ulicy Królewieckiej obecnych ulicach Moniuszki (niem. Teichstraße) i Bohaterów Warszawy (niem. Schulstraße) – po stronie zachodniej oraz przy obecnej ulicy Wyspiańskiego – po stronie wschodniej. W 1903 r. oddano do użytku nowy budynek szkolny przy ulicy Bohaterów Warszawy. Na początku XX w. wydłużono ulicę Wyspiańskiego w kierunku Jeziora Czos, a wymierzone przy niej działki przeznaczono pod zabudowę willową; dalej na północ budowano głównie domy jednorodzinne. W 1905 r. miasto zakupiło okalający południowy brzeg Jeziora Juno las, w którym urządzono kąpielisko i tereny rekreacyjno-sportowe. Na północnym brzegu Jeziora Czos na początku wieku powstały zakłady należące do nowoczesnej infrastruktury komunalnej – gazownia oraz wodociągi miejskie⁷².

Il. 5. Projekt domu kupca przy Königsberger Strasse, ok. 1900, Archiwum Państwowe w Olsztynie, sygn. 258/95, k. 36, fot. Andrzej Ulewicz.

Il. 6. Projekt domu kupca Alberta Wernera, 1904 r., Archiwum Państwowe w Olsztynie, sygn. 258/96, k. 34, fot. Andrzej Ulewicz.

Przedmieście południowe rozwijało się wokół obecnej ulicy Warszawskiej. Od końca XIX w. wzdłuż tej ulicy dominowała zwarta zabudowa w postaci jedno- lub dwukondygnacyjnych kamienic. Na terenach po wschodniej i zachodniej stronie ulicy Warszawskiej przeważała zabudowa gospodarcza (stodoły, stajnie, kuźnie), którą dopiero od końca XIX w. stopniowo zaczęły wypierać budynki mieszkalne (obecne ulice Rybna i F. D. Roosevelta). Przy

południowym odcinku ulicy Warszawskiej w 1899 r. założono nowe kosza-ry, a w ich pobliżu powstało osiedle dla rodzin wojskowych⁷³. Między drogą prowadzącą w kierunku południowym (obecna ulica Wojska Polskiego) a jeziorem Czos od początku XX w. do okresu międzywojennego rozbudowywa-ło się osiedle domków jednorodzinnych. Zróżnicowany charakter miała za-budowa zachodniego przedmieścia. Jego główną oś komunikacyjną stanowił trakt wiodący do Biskupca – obecna ulica Adama Mickiewicza. Od końca XIX w. na miejscu dawnych stodół zaczęto przy nim wznosić nowe kamie-nice. Przedłużeniem ulicy A. Mickiewicza w kierunku zachodnim jest ulica Brzozowa, przy której znajdował się targ bydłocy (na skrzyżowaniu z ulicą Rynek) oraz cmentarz katolicki (założony w 1858 r.) i kirkut (przy skrzyżowa-niu z ulicą Mrongowiusza). Znaczenie ulicy Brzozowej wzrosło przy końcu XIX w., gdy przy jej zachodnim odcinku w 1898 r. zbudowano dworzec ko-lejowy i urządzono park miejski. W pobliżu dworca (obecna ulica Kolejowa) powstało na początku XX w. osiedle domów dla pracowników kolei. Na te-renie leżącym na zachód od torów kolejowych, przeznaczonym pod budowę domów jednorodzinnych, najstarszym obiektem był założony w 1847 r. przy obecnej ulicy Krasińskiego cmentarz, na którym chowano zmarłych w cza-sie epidemii tyfusu⁷⁴. W drugiej połowie XIX w. na przedmieściu zachodnim wytyczono nową drogę (obecna ulica Mrongowiusza) biegnącą równolegle do głównej osi komunikacyjnej (ulice Królewiecka i Warszawska), z półno-cy na południe. Początkowo ulica ta, zwana Drogą Filozofów (niem. Philoso-phenweg), nie miała zabudowy, pełniła głównie funkcję traktu komunikacyj-nego. Dopiero od końca XIX w. zaczęło się przy niej rozwijać budownictwo willowe⁷⁵.

Il. 7. Mrągowo (Sensburg), ulica Warszawska (Warschauer Strasse), ok. 1920, *Unse-re Masurische Heimat. Zum hundertjährigen Bestehen des Kreises Sensburg*, hrsg. v. K. Templin, Sensburg 1926, s. 41.

W okresie międzywojennym w Mrągowie podejmowano liczne inwestycje w celu rozbudowy bazy lokalowej szkolnictwa oraz infrastruktury rekre-acyjno-sportowej. W opuszczonych przez wojsko koszarach w 1920 r. urzą-dzono Krajową Szkołę Policyjną (Landespolizeischule). Po przywróceniu w 1935 r. powszechnego obowiązku służby wojskowej szkoła została roz-wiązana, a w koszarach zakwaterowano oddział Wehrmachtu. Dużą wagę przykładano do rozwoju szkolnictwa zawodowego. W 1920 r. otwarto szkołę rolniczą, a w 1927 r. szkołę zawodową, w której w połowie lat trzydziestych w różnych specjalnościach (przede wszystkim w zawodach krawieckich, sto-larskich i szewskich) uczyło się około 650 uczniów. W zachodniej części Mrągowo, na zboczu tzw. Wzgórza Jaenike wzniesiono w latach 1928–1929 gmach gimnazjum i halę sportową oraz stadion miejski. W 1931 r. odda-no do użytku nowy budynek szkoły powszechnej. Na obszarze zakupione-go przez miasto majątku ziemskiego rodziny Timnik urządzono tereny rekre-acyjne⁷⁶.

Pod budownictwo mieszkaniowe zaczęto w tym czasie przeznaczać te-reny dotąd niezagospodarowane leżące wzdłuż głównych traktów prowadzą-cych na zachód oraz na południe – czyli wzdłuż obecnej ulicy Warszawskiej i po jej wschodniej stronie w kierunku Jeziora Czos. Na północny zachód i zachód od dawnego targu bydłowego rozwijało się budownictwo domków jednorodzinnych i dwurodzinnych. Przy ulicy Mrongowiusza rozrastała się zabudowa willowa. Na szczególną uwagę zasługuje malownicze osiedle z lat trzydziestych XX w. przy obecnych ulicach Krasińskiego i Słowackiego⁷⁷.

W drugiej połowie XIX w. stopniowo rozbudowywano sieć komunika-cyjną łączącą Mrągowo z sąsiednimi miastami. W 1863 r. oddano do użyt-ku szosę prowadzącą przez Piecki, Uktę i Ruciane Nidę do Pisz. W rozwój budownictwa drogowego w powiecie mrągowskim w latach siedemdziesią-tych XIX w. mocno zaangażował się ówczesny landrat (starosta) Otto von Schwerin. W 1870 r. wybudowano szosę łączącą Mrągowo z Kętrzynem, w 1874 r. szosę w kierunku zachodnim, do Biskupca, a w latach 1887–1889 szosę do Mikołajek. W 1898 r. uruchomiono linię kolei wąskotorowej do Kę-trzyna, skąd można było dojechać pociągiem do Królewca. W tym samym roku oddano do użytku linię kolejową do Rucianego Nidy, dzięki której Mrą-gowo uzyskało połączenie z linią kolejową z Olsztyna do Elku. W 1911 r. uruchomiono połączenie kolejowe do Orzysza⁷⁸.

W latach 1815–1939 w sytuacji ekonomicznej Mrągowo, w porówna-niu do poprzednich czasów, niewiele się zmieniło. Główną rolę w życiu go-spodarczym miasta nadal odgrywało rolnictwo, będące podstawą utrzyma-

nia około 60% ludności powiatu. Do poprawy wydajności produkcji rolniczej przyczyniła się przeprowadzona w 1875 r. melioracja⁷⁹. Z rolnictwem zwią-zana była także większość zakładów przemysłowych. W latach sześćdzie-siątych XIX w. w Mrągowie i okolicach pracowało 27 młynów(w tym 14 wod-nych), 20 wapienników, 19 gorzelni, po 7 smołowni i farbiarni, 4 duże tartaki i kilkanaście warsztatów stolarskich, poza tym wytwórnie octu, papiernia i zakład produkujący zapalki. W tym czasie na terenie powiatu mrągowskie-go dobrze była rozwinięta produkcja tkacka, którą w ponad 4 tys. warsz-tatów zajmowała się głównie ludność wiejska. Podobnie jak w poprzedniej epoce, Mrągowo było znaczącym ośrodkiem produkcji obuwia; w spisie rze-mieślników z 1849 r. wymieniono aż 55 szewców⁸⁰. Kryzys rolnictwa w Pru-sach Wschodnich w latach dwudziestych XX w. niekorzystnie odbił się na położeniu gospodarczym miasta. Rosnące bezrobocie zostało powstrzyma-ne dopiero po 1933 r. w wyniku organizowanych przez hitlerowski rząd prac publicznych przy melioracji gruntów i budownictwie drogowym. W okresie międzywojennym w Mrągowie działało około 20 zakładów przemysłowych, przede wszystkim związanych z obsługą rolnictwa – kuźnie, młyny, firmy bu-dowlane, tartaki. Trzy dobrze prosperujące przedsiębiorstwa rybackie funk-cjonowały nad jeziorami Czos i Juno⁸¹.

W okresie pokoju i stabilizacji politycznej, który nastąpił po zakończe-niu wojen napoleońskich, stopniowo rosło zaludnienie Mrągowo. Do połowy XIX w. liczba mieszkańców miasta, w porównaniu ze stanem z końca po-przedniego stulecia, powiększyła się o dwie trzecie. Rozwoju demograficz-nego nie zahamowały epidemie cholery z lat 1830–1831 i tyfusu w 1847 r. oraz klęski głodowe w 1837 r. i w latach 1844–1845, a dynamiczny wzrost rozpoczął się w latach pięćdziesiątych XIX w. i trwał do wybuchu pierw-szej wojny światowej. Do blisko trzykrotnego zwiększenia zaludnienia mia-sta przyczyniła się też duża imigracja, głównie z okolicznych wsi. Dominują-cy udział imigrantów w strukturze społecznej poświadcza już spis z 1849 r., w świetle którego tylko około 30% mieszkańców urodziło się w Mrągowie. Korzystny trend demograficzny utrzymywał się również w okresie międzywo-jennym – w latach 1919–1939 liczba mrągowian wzrosła o 80%⁸².

Tabela 2. Ludność Mrągowo w latach 1816–1910

Rok	1816	1837	1852	1861	1867	1888	1898	1910	1919	1930	1939
Liczba	1500	2302	2164	2507	3137	3611	4000	6129	5461	8500	9877

Źródło: J. Judziński, *Z dziejów* (jak przyp. 24), s. 94, 97, 103, 107; O. Wank, *Einwohnerliste der Stadt Sensburg* (jak przyp. 39), s. 155 nn; K. Templin, *Die Entwicklung des Kreises Sens-burg* (jak przyp. 66), s. 277 n.

W XIX w. mieszkańcy Mrągowo tworzyli społeczność zróżnicowaną et-nicznie, religijnie i kulturowo. W strukturze wyznaniowej zdecydowanie prze-ważali ewangelicy, ale wzmógł się ruch migracyjny sprawiał, że w mieście osiedlali się także przedstawiciele innych religii. W otwartej w 1903 r. no-wej szkole uczyło się 346 ewangelików, 15 katolików i 9 uczniów wyznania mojżeszowego. Pierwsze rodziny żydowskie przybyły do Mrągowo jeszcze w latach osiemdziesiątych XVIII w., jednak dopiero edykt królewski z 1812 r. umożliwił przyznawanie Żydom praw obywatelskich. Według spisu z 1830 r. gmina żydowska liczyła 43 osoby. Jej liczebność systematycznie wzrasta-ła do lat osiemdziesiątych XIX w. – mieszkało wtedy w Mrągowie 148 Ży-dów, czyli około 6,5% ogółu mieszkańców. W następnych latach w wyniku emigracji stan ludności żydowskiej znacznie się zmniejszył, według spisu z 1900 r. gmina żydowska liczyła 103, a w 1905 r. tylko 31 osób. Jej człon-kowie odgrywali istotną rolę w życiu gospodarczym i społecznym miasta. Wśród wzmiankowanych w spisie z 1905 r. mieszczan pochodzenia żydow-skiego byli kupcy, właściciele fabryk i prawnicy – łącznie aż 26 osób o tych zawodach⁸³. W 1869 r. władze pruskie wyraziły zgodę na budowę w Mrą-gowie synagogi. Po jej zniszczeniu przez pożar w 1893 r. gmina zakupiła parcelę przy obecnej ulicy Roosevelta pod budowę nowej synagogi. Cmen-tarz żydowski założono na zachodnim przedmieściu. Położenie ludności ży-dowskiej ulegało zdecydowanemu pogorszeniu wraz z rosnącymi w latach trzydziestych XX w. wpływami politycznymi partii hitlerowskiej. W 1936 r. wysadzono najbardziej okazałe nagrobki na cmentarzu, a noc kryształowa rozpoczęła eksterminację mrągowskich Żydów⁸⁴.

W 1825 r. pruskie władze zezwoliły na osiedlanie się na terenie połu-dniowych Mazur filiponom – jednej ze wspólnot staroobrzędowców, którzy ze względu na prześladowania ze strony władz carskich emigrowali z ziem Królestwa Kongresowego. W 1849 r. w powiecie mrągowskim mieszkało 866 staroobrzędowców⁸⁵. W ciągu XIX w. stopniowo zwiększała się liczba mieszczan katolików, przybywających głównie z Warmii oraz z północno-za-chodniej części powiatu, położonej w sąsiedztwie Świętej Lipki (niem. Hei-ligelinde). W 1839 r. mieszkały w Mrągowie 64, w 1888 r. 270, a w 1900 r. 433 osoby wyznania katolickiego. Od 1858 r. nabożeństwa katolickie odpra-wiano na piętrze apteki przy Małym Rynku, a w 1860 r. na parceli na ro-gu ulic Królewieckiej i Wyspiańskiego, подарowanej gminie katolickiej przez Justynę Timnik, rozpoczęto budowę kościoła. Parafia katolicka pod wezwa-niem św. Wojciecha powstała w 1870 r. W latach 1892–1896 wzniesiono no-wy budynek kościoła w stylu neogotyckim. Cmentarz katolicki założono przy ulicy Brzozowej, również na działce przekazanej gminie przez Justynę Tim-nik. Na początku XX w. ludność katolicka stanowiła około 10% mieszkańców powiatu mrągowskiego⁸⁶.

Na początku XIX w. połowa mieszkańców Mrągowo posługiwała się ję-zykiem polskim, a połowa językiem niemieckim⁸⁷. W ciągu XIX w. stopniowo

wzrastała jednak liczba ludności niemieckiej. W 1825 r. Mazurzy stanowili 86%, a w 1867 r. 71% mieszkańców powiatu mrągowskiego. Większy spadek liczebności Mazurów zaznaczył się w mieście, gdzie Niemcy stanowili w pierwszej połowie XIX w. około 66% mieszkańców. Po przegranej przez Polskę plebiscycie tylko niewielki odsetek ludności miasta i powiatu przyznawał się do narodowości polskiej. Jak wynika z raportu powizytacyjnego gminy ewangelickiej z 27 grudnia 1936 r., w mrągowskim obwodzie Kościoła ewangelickiego było zarejestrowanych 7400 osób, w tym stu Mazurów oraz bliżej nieznana liczba Litwinów⁸⁸.

W nocy z 27 na 28 stycznia 1945 r. Mrągowo zostało zajęte przez oddziały armii radzieckiej. Ponieważ wojska niemieckie nie broniły miasta, jego zabudowa przetrwała wojnę bez większych szkód. Mrągowo ucierpiało jednak znacznie w wyniku podpałów i grabieży dokonywanych już po wkroczeniu Rosjan. Zabudowa została zniszczona w około 30%. Straty w infrastrukturze transportowej i przemysłowej wyniosły ponad 80% stanu sprzed drugiej wojny światowej. Na rabunki i prześladowania narażona była na równi ludność niemiecka i mazurska. Początkowo Mrągowem zarządzały radzieckie władze wojskowe, od czerwca 1945 r. zaczęto tworzyć polską administrację. Powstające struktury administracyjne nowej władzy organizowały wysiedlenia ludności niemieckiej oraz szykanowały autochtoniczną ludność mazurską. Od drugiego kwartału 1945 r. w Mrągowie zaczęto umieszczać polskich przesiedleńców zza wschodniej granicy, docierali tu też przybysze z innych terenów Polski. W lipcu 1945 r. zamieszkiwało Mrągowo 3369 osób, w tym 245 Polaków, 154 Mazurów i 2970 Niemców. W powiecie mieszkało 20 866 osób, w tym 349 Polaków napływowych, 274 Mazurów oraz 20 243 Niemców⁸⁹. W wyniku wysiedleń ludności niemieckiej i napływu polskich osadników stan liczbowy i struktura narodowościowa osób przebywających na tym terenie szybko się zmieniały. Na koniec 1947 r. w powiecie mrągowskim mieszkało 36 881 osób, w tym 1983 repatriantów ze Związku Radzieckiego i 8524 osadników z Polski, a ponadto

12 006 tzw. zweryfikowanych, do których zaliczano najczęściej osoby pochodzenia mazurskiego deklarujące wierność „Demokratycznemu Państwu Polskiemu”, oraz 14 368 tzw. niezwyfikowanych – prawdopodobnie głównie osoby pochodzenia niemieckiego⁹⁰. Rozwój demograficzny dokonywał się bardzo powoli, dopiero w 1957 r. Mrągowo osiągnęło stan ludności z 1939 r. W 1974 r. liczba mrągowian wzrosła do 13 700 osób, a w 2013 r. w Mrągowie mieszkało 22 190 osób⁹¹.

Po 1945 r. ludność miasta znajdowała zatrudnienie w zakładach mechanicznych i metalowych, najczęściej stanowiących zaplecze gospodarczo-techniczne rozwijającego się w powiecie sektora rolnictwa państwowego. Kobiety zatrudniano w zakładach tkackich i krawieckich. Powstawały państwowe gospodarstwa rolne oraz spółdzielnie produkcyjne. Obecnie w strukturze gospodarczej Mrągowa większą rolę odgrywają przemysły spożywczy, odzieżowy i drzewny oraz turystyka⁹².

W powojennych latach w Mrągowie nie podejmowano większych inwestycji budowlanych. Dopiero po prawie dwóch dekadach zaczęto budować w systemie spółdzielczym nowe osiedla: na początku lat sześćdziesiątych Osiedle Parkowe (w zachodniej części miasta), w latach siedemdziesiątych Osiedle Brzozowe (w centrum i w zachodniej części), w latach osiemdziesiątych Osiedle Grunwaldzkie (w części wschodniej), w końcu lat osiemdziesiątych nadal rozbudowywane Osiedle Mazurskie (w północno-zachodniej części miasta, przy dawnej linii kolejki wąskotorowej z Mrągowa do Kętrzyna, między obecną ul. Rynkową a drogą do osady Lasowiec). Powojenna zabudowa miejska zajmuje tereny, które przed 1945 r. leżały poza granicami Mrągowa. Nowe osiedla mieszkaniowe oraz powstające w ostatnim dwudziestoleciu prywatne zakłady usługowo-rzemieślnicze, w tym liczne hurtownie przemysłowo-spożywcze, znajdują się już po przeciwnych stronach „łódzowego koryta”. W latach osiemdziesiątych XX w. do miasta przyłączono teren wsi Nikutowo. W 2002 r. granice Mrągowa obejmowały obszar o powierzchni 14,81 km².

PRZYPISY

- ¹ J. Kondracki, *Geografia fizyczna Polski*, Warszawa 1967, passim; oraz na podstawie ustaleń Janusza Sadowskiego, któremu składamy niniejszym serdeczne podziękowanie za udostępnienie materiałów, wykorzystanych w tej pracy.
- ² J. Bernhardt, *Środowisko geograficzne*, w: *Mragowo. Z dziejów miasta i powiatu*, Olsztyn 1975, s. 7–14.
- ³ M. J. Hoffmann, *Johann Riedel – prekursor archeologii wschodniopruskiej w okresie oświecenia*, „Mragowskie Studia Humanistyczne”, t. 3, 2001, s. 60–66.
- ⁴ E. Hollack, F. E. Peiser, *Das Gräberfeld von Moythienen*, Königsberg 1904.
- ⁵ E. Hollack, *Erläuterungen zur vorgeschichtlichen Übersichtskarte von Ostpreußen*, Glogau–Berlin 1908.
- ⁶ Ibidem, s. 149.
- ⁷ W. Gaerte, M. Toschke, *Ausgrabungen und Besichtigungen im Jahre 1927*, „Prussia”, Bd. 27, 1927, s. 299.
- ⁸ H. Urbanek, *Die Flachgräberfelder Ostpreussens*, Königsberg 1941, passim.
- ⁹ Z. Bukowski, J. Dąbrowski, R. Odoj, *Sprawozdanie z podwodnych badań archeologicznych w jeziorze Piłakno, pow. Mragowo w 1961 roku*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 16, 1962, s. 72–87; W. Ziemińska-Odojowa, *Wczesnożelazny kurhan w Rybnie, gmina Sorkwity, stanowisko 2*, „Rocznik Olsztyński”, t. 12–13, 1981, s. 259–311.
- ¹⁰ M. J. Hoffmann, *Wyniki badań cmentarzyska ciałopalnego w Sorkwicach, gm. loco. woj. Olsztyn. Kilka uwag o osadnictwie Pojezierza Mragowskiego w I tysiącleciu p.n.e.*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 45, 1993, s. 159–181.
- ¹¹ W. Nowakowski, *Od Galindai do Galinditae. Z badań nad pradziejami bałtyjskiego ludu z Pojezierza Mazurskiego*, Warszawa 1995, s. 23–24.
- ¹² I. Mellin-Wyczółkowska, „Kreis Sensburg” – mapa archeologiczna G.J.H. Hassela, 1:33 333, w: *Archeologia ziem pruskich. Nieznane zbiory i materiały archiwalne*, pod red. M. J. Hoffmanna i J. Sobieraja, Olsztyn 1999, s. 177–181; zob. też. artykuły: Wojciecha Nowakowskiego, Marcina Gładkiego, Pawła Szymańskiego, Zdzisława Skroka, Jacka Kowalskiego, Wojciecha Wróblewskiego, Tomasza Nowakiewicza oraz Mateusza Boguckiego w: „Studia Galindzkie”, t. 1, 2003.
- ¹³ M. Biskup, G. Labuda, *Dzieje Zakonu Krzyżackiego w Prusach. Gospodarka – Społeczeństwo – Państwo – Ideologia*, Gdańsk 1986, s. 319; M. Golembiewski, *Lokacje miast na prawie chełmińskim*, w: *Studia Culmensia Historico-Juridica czyli Księga Pamiątkowa 750-lecia Prawa Chełmińskiego*, t. 1, Toruń 1990, s. 296.
- ¹⁴ J. Gancewski, *Lokacja i ustrój Mragowa*, „Mragowskie Studia Humanistyczne”, 1999, t. 1, s. 9 n.
- ¹⁵ M. Biskup, G. Labuda, *Dzieje Zakonu Krzyżackiego* (jak przyp. 13), s. 322 n.; F. Stomber, *Die erste Besiedlung des Kreises Sensburg*, w: *Unsere Masurische Heimat. Zum hundertjährigen Bestehen des Kreises Sensburg*, hrsg. v. K. Templin, Sensburg 1926, s. 122–133.
- ¹⁶ Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz (dalej: GStA PK), XX Hauptabteilung, Ordensfolianten, nr 105, k. 254a; *Preussisches Urkundenbuch* (dalej: PrUB), Bd. 2, hrsg. v. M. Hein, E. Maschke, Königsberg 1932, nr 552, s. 312.
- ¹⁷ K. Kasiske, *Die Siedlungstätigkeit des Deutschen Ordens im östlichen Preußen bis zum Jahre 1410*, Königsberg 1934, s. 120 n.; J. Gancewski, *Lokacja* (jak. przyp. 14), s. 9; W. Długocki, *Kolonizacja ziemi chełmińskiej, Prus i Pomorza Gdańskiego do 1410 r.*, w: *Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach. Władza i społeczeństwo*, pod red. M. Biskupa, R. Czai, Warszawa 2008, s. 208 n.
- ¹⁸ J. Gancewski, *Lokacja i ustrój Mragowa* (jak przyp. 14), s. 9; G. Białuński, *Uwagi o przywileju lokacyjnym miasta Mragowa z 1444 r.*, „Mragowskie Studia Humanistyczne”, t. 6–7, 2006, s. 28; G. A. v Mülverstedt, *Beitrag zur älteren Geschichte von Sehesten*, Magdeburg 1863, s. 61; A. Böttischer, *Bau- und Kunstdenkmäler in Masuren*, Königsberg 1896, s. 99, 100.
- ¹⁹ P. G. Thielen, *Die Verwaltung des Ordensstaates Preussen vornehmlich im 15. Jahrhundert*, Köln–Graz 1965 s. 95, 171; *Das Große Zinsbuch des Deutschen Ritterordens (1414–1438)* (dalej: GZB), hrsg. v. P. G. Thielen, Marburg 1958, s. 221; P. Glaß, *Das Haus Sehesten*, w: *Der Kreis Sensburg. Aus dem Nachlass von P. Glass*, hrsg. v. F. Bredenber, Ostdeutsche Beiträge. Aus dem Göttinger Arbeitskreis, Bd. 15, Würzburg 1960, s. 62–67.
- ²⁰ M. Biskup, *Trzynastoletnia wojna z zakonem krzyżackim 1454–1466*, Warszawa 1967, s. 125 n.
- ²¹ O. Wank, *Die Stadt Sensburg und ihr Umfeld im Spiegel staatlicher und kommunaler Archive- ein Beitrag zur wechselvollen Geschichte der Grenzregion Masuren*, w: *Preußische Landesgeschichte, Festschrift für Bernhart Jähniß zum 60. Geburtstag*, hrsg. v. U. Arnold, M. Glauert, J. Sarnowsky, Einzelschriften der Historischen Kommission für ost- und westpreussische Landesforschung, Bd. 22, Marburg 2001, s. 268; M. Biskup, *Wojna pruska, czyli walka Polski z zakonem krzyżackim z lat 1519–1521*, Olsztyn 1991, s. 263.
- ²² J. Małek, *Granice państwowe, kościelne i administracyjne Prus Książęcych w XVI w.*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1 (91), 1966, s. 136.
- ²³ O. Wank, *Die Stadt Sensburg* (jak przyp. 21), s. 274; H. Nehls, *Sensburg als Garnisonstadt*, w: *Unsere Masurische Heimat* (jak przyp. 15), s. 311 n.
- ²⁴ S. Achremczyk, *Życie codzienne mazurskiego miasteczka*, „Mragowskie Studia Humanistyczne”, t. 1, 1999, s. 55; J. Judziński, *Z dziejów Mragowa*, w: *Mragowo z dziejów miasta i powiatu*, Olsztyn 1975, s. 88 n.
- ²⁵ G. Białuński, *Uwagi o przywileju lokacyjnym* (jak przyp. 18), s. 28 n.; J. Sikorski, *Rozwój przestrzenny miasta Mragowa*, „Mragowskie Studia Humanistyczne”, t. 1, 1999, s. 19 n.
- ²⁶ K. Templin, *Die beiden Sensburger Handfesten*, w: *Unsere Masurische Heimat* (jak przyp. 15), s. 142 n.
- ²⁷ W. Krimpenfort, *Der Grundbesitz der Landstädte des Herzogtums Preussen. Geschichte, Wirtschaft, Recht, Sozialordnung*, Marburg 1979, s. 215; *Scriptores rerum Prussicarum*, Bd. IV, hrsg. v. Th. Hirsch, M. Toeppen, E. Strehlke, Leipzig 1870, s. 85; O. Wank, *Die Stadt Sensburg* (jak przyp. 21), s. 269.
- ²⁸ GZB, s. 74; W. Krimpenfort, *Der Grundbesitz der Landstädte* (jak przyp. 27), s. 214.
- ²⁹ GZB, s. 74.
- ³⁰ J. Sikorski, *Rozwój przestrzenny miasta Mragowa* (jak przyp. 25), s. 21; K. Templin, *Sensburg im 16. und 17. Jahrhundert*, w: *Unsere Masurische Heimat* (jak przyp. 15), s. 156 n.
- ³¹ G. Białuński, *Uwagi o przywileju lokacyjnym* (jak przyp. 18), s. 30 n.; M. Toeppen, *Historia Mazur. Przyczynek do dziejów krainy i kultury pruskiej*, przeł. M. Szymańska-Jasińska, opr. G. Jasiński, Olsztyn 1995, s. 141 n.
- ³² T. Lewerenz, *Die Großentwicklung der Kleinstädte im Ost- und Westpreußen bis zum Ende des 18. Jahrhunderts*, „Wissenschaftliche Beiträge zur Geschichte und Landeskunde Ostmitteleuropas” 101, Marburg 1976, s. 62, 121, 187, 195; GStA PK, XX Hauptabteilung, Ostpreussische Folianten, nr 126, k. 1 n.; K. Templin, *Sensburgs Entwicklung in der Ordenszeit*, w: *Unsere Masurische Heimat* (jak przyp. 15), s. 139.
- ³³ GZB, s. 221; M. Toeppen, *Historia Mazur* (jak przyp. 31), s. 143.
- ³⁴ GStA, XI. Hauptabteilung, G 10348a, G 10348b; J. Judziński, *Z dziejów Mragowa* (jak przyp. 24), s. 78 n.
- ³⁵ J. Sikorski, *Rozwój przestrzenny miasta Mragowa* (jak przyp. 25), s. 22.
- ³⁶ O. Wank, *Die Stadt Sensburg* (jak przyp. 21), s. 271.
- ³⁷ H. Samsonowicz, *Miasta pruskie na mapie średniowiecznej Europy*, „Mragowskie Studia Humanistyczne”, t. 1, 1999, s. 5–7.
- ³⁸ O. Wank, *Die Stadt Sensburg* (jak przyp. 21), s. 269 n.
- ³⁹ O. Wank, *Einwohnerliste der Stadt Sensburg, von 1539, 1585, 1635, 1736 und 1849*, „Altpreussische Geschlechterkunde”, Jg. 41, 1993, s. 133–172; J. Małek, *Mieszkańcy Mragowa w czasach nowożytnych*, „Mragowskie Studia Humanistyczne”, t. 1, 1999, s. 46
- ⁴⁰ J. Judziński, *Z dziejów Mragowa*, (jak przyp. 24), s. 80 n.; R. Kincel, *Społeczeństwo Mragowa na początku XVIII w.*, „Mragowskie Studia Humanistyczne”, t. 1, 1999, s. 37; J. Gancew-

ski, *Die Einwohner der Stadt Sensburg um die Wende des 18. zum 19. Jahrhundert nach einer Liste der in der Stadt Sensburg zwischen Trinitatis 1773 und 1809 angekommenen und abgegangenen Bürger*, „Altpreussische Geschlechterkunde”, Bd. 35, 2005, s. 310.

⁴¹ O. Wank, *Die Stadt Sensburg* (jak przyp. 21), s. 273; T. Lewerenz, *Die Größenentwicklung* (jak przyp. 32), s. 242.

⁴² S. Achremczyk, *Życie codzienne* (jak przyp. 24), s. 54 n.

⁴³ GStA PK, XX. Hauptabteilung, Ostpreussische Folianten, nr 1284, k. 213 n.; O. Wank, *Die Stadt Sensburg* (jak przyp. 21), s. 270; J. Judziński, *Z dziejów* (jak przyp. 24), s. 90; R. Kincel, *Społeczeństwo Mragowa* (jak przyp. 40), s. 29 nn..

⁴⁴ K. Templin, *Die Entwicklung der Sprachverhältnisse im Kreise Sensburg*, in: *Unsere Masurische Heimat* (jak przyp. 15), s. 392 n.; J. Małek, *Mieszkańcy Mragowa* (jak przyp. 39), s. 46 n.

⁴⁵ J. Gancewski, *Die Einwohner der Stadt* (jak przyp. 40) passim.

⁴⁶ K. Templin, *Sensburg im 16. Jahrhundert* (jak przyp. 30), s. 157.

⁴⁷ J. Judziński, *Z dziejów* (jak przyp. 24), s. 76.

⁴⁸ J. Gancewski, *Die Einwohner der Stadt* (jak przyp. 40), s. 310 n.

⁴⁹ GZB, s. 77; M. Toeppen, *Historia Mazur* (jak przyp. 31), s. 143.

⁵⁰ J. Judziński, *Z dziejów* (jak przyp. 24), s. 82; T. Lewerenz, *Die Größenentwicklung* (jak przyp. 32), s. 242.

⁵¹ *Das Große Ämterbuch des Deutschen Ordens*, hrsg. v. W. Ziesemer, Danzig 1921, s. 168 n., „In der molen czu Sensburg, czu Seesten gelassen”.

⁵² Ibidem, s. 189.; O. Wank, *Die Stadt Sensburg* (jak przyp. 21), s. 274,

⁵³ J. Judziński, *Z dziejów* (jak przyp. 24), s. 82; W. Krimpenfort, *Der Grundbesitz der Landstädte* (jak przyp. 25), s. 214.

⁵⁴ GStA PK, XX. Hauptabteilung, Ostpreussische Folianten, nr 348, k. 30 n.

⁵⁵ J. Judziński, *Z dziejów* (jak przyp. 24), s. 73; O. Wank, *Die Stadt Sensburg* (jak przyp. 21), s. 269, 271.

⁵⁶ *Das Marienburger Tresslerbuch der Jahre 1399–1409*, hrsg. v. E. Joachim, Königsberg 1896, s. 490, 549, 553.

⁵⁷ K. Templin, *Die beiden Sensburger Handfeste* (jak przyp. 26), s. 142.

⁵⁸ R. Bitowt, *Nekropolie Mragowa*, „Mragowskie Studia Humanistyczne”, t. 1, 1999, s. 103 n.; P. Dobkowska, M. Adamiak, *Cmentarz ewangelicko-augsburski w Mragowie*, „Mragowskie Studia Humanistyczne”, t. 8/9, 2006/2007, s. 199–213.

⁵⁹ K. Templin, *Sensburg im. 16. Jahrhundert* (jak przyp. 30), s. 151; J. Małek, *Michał Meurer – reformator Mazur*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, z. 3, 1962, s. 567.

⁶⁰ O. Wank, *Die Stadt Sensburg* (jak przyp. 21), s. 269.

⁶¹ Ibidem, s. 270; J. Małek, *Mieszkańcy Mragowa* (jak przyp. 39), s. 44; G. Białuński, *Przemiany społeczno-ludnościowe południowo-wschodnich obszarów Prus Krzyżackich i Książęcych (do1568 roku)*, Olsztyn 2001, passim.

⁶² K. Templin, *Die lateinischen Stadtschulen des Kreises Sensburg im 18. Jahrhundert*, w: *Unsere Masurische Heimat* (jak przyp. 15), s. 244 n.; O. Wank, *Die Stadt Sensburg* (jak przyp. 21), s. 273, 276; J. Judziński, *Z dziejów* (jak przyp. 24), s. 85.

⁶³ J. Judziński, *Z dziejów* (jak przyp. 24), s. 107; K. Templin, *Der erste Russeneinfall*, w: *Unsere Masurische Heimat* (jak przyp. 15), s. 314 n.; idem, *Der zweite Russeneinfall*, w: ibidem, s. 339 n.

⁶⁴ *Historia Pomorza (1815–1850)*, t. 3, cz. 1: *Gospodarka, społeczeństwo, ustrój*, opr. St. Salmonowicz, K. Ślaski, B. Wachowiak, Poznań 1992, s. 44.

⁶⁵ K. Templin, *Die Gründung des Kreises Sensburg*, in: *Unsere Masurische Heimat* (jak przyp. 15), s. 263 n.; O. Wank, *Die Stadt Sensburg* (jak przyp. 21), s. 275.

⁶⁶ J. Judziński, *Z dziejów* (jak przyp. 24), s. 97; K. Templin, *Die Entwicklung des Kreises Sensburg unter seinen vier Landräten 1818–1918*, w: *Unsere Masurische Heimat* (jak przyp. 15), s. 277.

⁶⁷ Archiwum Państwowe w Olsztynie (dalej: APO), Magistrat Sensburg, Bauangelegenheiten, sygn. 258; K. Templin, *Der große Sensburger Brand im März 1822*, w: *Unsere Masurische Heimat* (jak przyp. 15), s. 265 n.

⁶⁸ APO, Magistrat Sensburg, Bauangelegenheiten, sygn. 258/89, k. 133, 140; ibidem, sygn. 17/79 v.; J. Sikorski, *Rozwój przestrzenny miasta Mragowa* (jak przyp. 25), s. 23 n.

⁶⁹ APO, Magistrat Sensburg, Bauangelegenheiten, sygn. 258/ 99, k. 9 i k. 10; ibidem, sygn. 258/89, k. 1r.

⁷⁰ APO, Magistrat Sensburg, Bauangelegenheiten, sygn. 258/94, k. 1–4r; k. 26 n.

⁷¹ J. Sikorski, *Rozwój przestrzenny miasta Mragowa* (jak przyp. 25), s. 25.

⁷² J. Judziński, *Z dziejów* (jak przyp. 24), s. 103; K. Templin, *Die Entwicklung des Kreises Sensburg* (jak przyp. 66), s. 275 n.

⁷³ H. Nehls, *Sensburg als Garnisonstadt* (jak przyp. 23), s. 312 n.

⁷⁴ R. Bitowt, *Nekropolie Mragowa* (jak. przyp. 58), s. 110 n.; J. Sikorski, *Rozwój przestrzenny miasta Mragowa* (jak przyp. 25), s. 25.

⁷⁵ J. Sikorski, *Rozwój przestrzenny miasta Mragowa* (jak przyp. 25), s. 26.

⁷⁶ O. Wank, *Die Stadt Sensburg* (jak przyp. 21), s. 281; J. Judziński, *Z dziejów* (jak przyp. 24), s. 108.

⁷⁷ J. Sikorski, *Rozwój przestrzenny miasta Mragowa* (jak przyp. 25), s. 25.

⁷⁸ K. Templin, *Die Entwicklung des Kreises Sensburg* (jak przyp. 66), s. 277, 279, 281; J. Judziński, *Z dziejów* (jak przyp. 24), s. 102.

⁷⁹ P. Troje, O. Neubacher, *Die landwirtschaftlichen Verhältnisse im Kreise Sensburg*, w: *Unsere Masurische Heimat* (jak przyp. 15), s. 430 n.

⁸⁰ K. Templin, *Die Entwicklung des Kreises Sensburg* (jak przyp. 66), s. 276; J. Judziński, *Z dziejów* (jak przyp. 24), s. 96; O. Wank, *Die Stadt Sensburg* (jak przyp. 21), s. 277.

⁸¹ O. Wank, *Die Stadt Sensburg* (jak przyp. 21), s. 283.

⁸² O. Wank, *Einwohnerliste der Stadt Sensburg* (jak przyp. 39), s. 160 n.; K. Templin, *Die Entwicklung des Kreises Sensburg* (jak przyp. 66), s. 276.

⁸³ O. Wank, *Die Stadt Sensburg* (jak przyp. 21), s. 277 n.; J. Judziński, *Z dziejów* (jak przyp. 24), s. 98.

⁸⁴ R. Bitowt, *Nekropolie Mragowa* (jak przyp. 58), s. 109.

⁸⁵ E. Iwaniec, *Staroobrzędowcy*, w: *Mragowo* (jak przyp. 24), s. 217–238; M. Toeppen, *Die Einwanderung der Philipponen*, w: *Unsere Masurische Heimat* (jak przyp. 15), s. 267–270.

⁸⁶ J. Hochleitner, *Atmosfera kulturowo-historyczna towarzysząca wzniesieniu kościoła św. Wojciecha w Mragowie*, „Mragowskie Studia Humanistyczne”, t. 3, 2001, s. 51 n.; J. Judziński, *Z dziejów* (jak przyp. 24), s. 98; R. Bitowt, *Nekropolie Mragowa* (jak przyp. 58), s. 107; G. Grossmann, *Katholiken im Kreise Sensburg*, w: *Unsere Masurische Heimat* (jak przyp. 15), s. 296–270.

⁸⁷ K. Templin, *Die Entwicklung der Sprachverhältnisse Unsere Masurische Heimat* (jak przyp. 44), s. 392 n.; J. Małek, *Mieszkańcy* (jak przyp. 39) s. 48 n.

⁸⁸ G. Jasiński, *Kościół ewangelicki na Mazurach w pierwszej połowie XIX w. (problemy organizacyjne i językowe)*, „Mragowskie Studia Humanistyczne”, t. 6/7, 2004/2005, s. 137; idem, *Statystyka językowa powiatu mragowskiego za lata 1824–1840*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, 2009, nr 3, s. 423–431; K. Templin, *Die Entwicklung der Sprachverhältnisse im Kreise Sensburg* (jak przyp. 44), s. 394; J. Judziński, *Z dziejów* (jak przyp. 24), s. 101.

⁸⁹ T. Willan, *Po wyzwoleniu*, w: *Mragowo. Z dziejów miasta i powiatu* (jak przyp. 15), s. 239; R. Tomkiewicz, *Mragowo w latach 1945–1947*, „Mragowskie Studia Humanistyczne”, t. 1, 1999, s. 69 n.

⁹⁰ H. Murawska, *Ludność z polskich Kresów Wschodnich w powiecie mragowskim*, „Mragowskie Studia Humanistyczne”, t. 1, 1999, s. 89-1-2; A. Sakson, *Mazurzy społeczność pogranicza*, Poznań 1990, s. 44.

⁹¹ S. Żyromski, *Ludność*, w: *Mragowo. Z dziejów miasta i powiatu* (jak przyp. 15), s. 269 n.

⁹² B. Wilamowski, H. Ziajkowa, *Przemysł*, w: ibidem, s. 335–350.

THE HISTORY AND SPATIAL DEVELOPMENT OF MRĄGOWO

Mrągowo, (German: Sensburg), latitude 53° 52' 17"N and longitude 21° 18' 24"E, is situated in the East Baltic Lake District (Polish: Pojezierze Wschodniobałtyckie), in the macro-region of the Masurian Lake District, in the south-central part of the mesoregion of the Mrągowo Lake District with a surface area of 1830 km².¹ To the north it shares a border with the Sępopol Lowlands, in the east with the Great Masurian Lakes, in the south with the Masurian Plains and in the west with the Olsztyn Lake District. In administrative terms (according to the division in 1999) Mrągowo belongs to the Warmia-Masuria Province, is the capital city of the county, consisting of the following parishes: Mrągowo, Piecki, Sorkwity i Mikołajki.

The terrain and the hydrological network of the Mrągowo Lake District result from the activity of the ice sheet of the last glacial period and its meltwater. The marginal forms from this glacial period – seven ranges of terminal moraines – run in the north-east direction. The average altitude of the Mrągowo Lake District is higher than the adjacent regions and fluctuates between 130 and 200 metres above the sea level, reaching a maximum altitude of 221 metres in the culmination of the moraine near Langanki (15 km north-east of Mrągowo).

The areas adjacent to Mrągowo constitute a rolling upland of ground moraine. The areas are divided by parallel longitudinal tunnel valleys. The town was established at the bottom of the tunnel valley with the following lakes: Wągiel Lake (1.6 km², 13 metres deep), Wierzbowskie Lake (1.0 km², 13 metres deep), Czos (2.8 km², 42.6 metres deep), Juno (3.9 km², 33 metres deep), Kiersztanowskie Lake (1.5 km², 32.5 metres deep), Dejnowa (1.2 km², 33 metres deep). As the town developed, settlers started to inhabit the western side of the valley; the younger part of the town is located on the upland. The highest hill in Mrągowo is the culmination of the moraine at 183.5 metres above sea level, situated at the bottom of the peninsula which, on the eastern side of the valley, reaches Lake Czos – locally referred to as Góra Czterech Wiatrów (English: Hill of Four Winds). The relative altitude of the hill in relation to the water level of Lake Czos is 57.1 metres. A similar altitude of 183.5 metres above sea level is reached by moraines in the north-western part of the town on the opposite side of the valley. The main watercourse near Mrągowo is the Dajna river, which belongs to the basin of the Pregola river, which flows through the Mrągowo tunnel valley and provides its drainage².

The area of Mrągowo and its vicinity is one of the first regions in East Prussia which has focused the interest of researchers of ancient Prussian. As early as the beginning of the 18th century the first planned archeological endeavours, including excavations, were run by the parish priest from Sorkwity – Johann Riedel³. As a result of the intensive examination of the county of Mrągowo in the second half of the 19th century and at the beginning of the 20th century, the area was thoroughly researched in archeological terms. Two historians associated with the Society of Ancient Times "Prussia" in Königsberg performed excavations in that time: Felix Ernest Peiser, educated in oriental studies, and Emil Hollack, a teacher, who explored over thirty archeological sites, mainly Galindian cemeteries from the Roman period and the times of the prehistoric migrations of peoples⁴. Emil Hollack prepared a catalogue of prehistoric sites in East Prussia, where as many as 57 archeological elements were recorded in the area of the former county of Mrągowo (Sensburg)⁵. In Mrągowo, Hollack recorded three archeological sites, including two different finds of Roman denarii, which revealed the relics of a necropolis from the Roman period and a Prussian fortified settlement which was to be located in the southeast part of the town⁶.

In the interwar period near Mrągowo surface surveys were conducted, along with sample surveys and systematic archeological excavations. In 1927 in the territory of the county of Sensburg nine sites, mainly cemeteries from the Roman times and the migration period were discovered⁷. Among regional researchers from the interwar period, the county surveyor Vogt from Mrągowo was particularly active; he conducted research in one of the major cemeteries of the Lusatian culture of the Late Bronze Age in Pustniki, where he discovered almost 2,000 graves⁸. After WWII, archeological excavations were not so frequent in the county of Mrągowo. Chronologically, we can list the research of stilt house settlements and burial mounds- kurgans – from the Early Iron Age (400–120 B.C.) in Rybno (16 km south-west of Mrągowo)⁹, the examination of the cemetery from the end of the Bronze Age (about 800–650 B.C.) in Sorkwity (12 km west of Mrągowo)¹⁰. The major research in the vicinity of Mrągowo includes comprehensive archeological surveys conducted for almost thirty years near Sałęty Lake (5 km north-east of Mrągowo)¹¹. Several archeological sites from various epochs have been

examined so far, including sites from the Iron Age and the Bronze Age – mostly Galindian cemeteries and settlements from the first millennium A.D.¹²

Mrągowo was set up in the area inhabited in the Middle Ages by the Prussian tribe of Galindians. Owing to its geographical situation, the Teutonic Knights arrived in the Galindian territory as late as the end of the 13th century when the Christianisation campaign started¹³. We do not have clear evidence for the existence of a settlement prior to its official charter such as a gord, a market settlement or a Teutonic watchtower, which, according to quite unreliable sources, was to have been created in the isthmus between Lake Czos and Lake Juno or Czos and Czarne¹⁴. The establishment of Mrągowo in the Galindian Forest probably resulted from the necessity to create a trade centre for rural settlements developed by the Teutonic Order around the castle in Szestno (German: Seehesten). The settlement process became more intensive in the area in the mid-14th century thanks to the influx of both local Prussians and German settlers¹⁵. In 1357 the Grand Master Winrich von Kniprode leased 4 lans of land near Szestno, located next to the route to Mrągowo, to a knight named David whom he obliged to serve him¹⁶. In the following years between 1387 and 1398 the Teutonic Order continued granting estates to knights near the castle of Szestno and in the rural territory of the future town¹⁷. Transport conditions also affected the choice of the site to set up the town. A road from Masovia to Lower Prussia ran through the area between Lake Czos and Magistrackie Duże – Magistrackie Małe; its significance grew with the influx of settlers from Masovia to the Masurian Forest.

Researchers are not unanimous about the chronology of the town's beginnings. It was certainly established during the rule of Grand Master Konrad von Jungingen (1393–1407). Nevertheless, the most probable date of the municipal charter seem to be the years 1404–1407¹⁸. The first municipal charter was lost – it was probably burnt during the fire of the town. Having received the municipal charter, Mrągowo became part of the Balga (German: Balga) commandry and the procuratorium of Szestno. Supposedly, the Balga commander Johann von Sayn granted the municipal charter to Mrągowobased on the model of Chelmno law. It is also possible that the establishment of the town had been commenced by his predecessor Ulrich von Jungingen who was the commander of Balga until September 1404. Mrągowo was situated on the south-east borderline of the commandry of Balga. The direct administrative and military authority over the town was executed by officials from the Teutonic Order, who were referred to as procurators (German: Pfleger); they resided in the castle of Szestno situated 7 km north of Mrągowo¹⁹.

Mrągowo belonged to the smallest Prussian towns and did not take part in political rivalry between the Prussian estates and the Teutonic Order. In the original stage of the Thirteen Years' War (1454–1466) the town was taken over by the army of the Prussian estates and the Polish king, but in the summer of 1455 the army of the Teutonic Order regained the castle of Szestno and towns situated in the south-east part of Prussia²⁰. Particularly tragic for the history of Mrągowo was the last war between the Teutonic Order and Poland of 1519–1521, during which on 21 July 1520 the unit of Polish and Czech mercenaries plundered and burnt the town. The next fire devastated the town in 1569²¹. As a result of the secularization of the Teutonic Order in Prussia in 1525 the Monastic state was converted into the secular Duchy of Prussia. The territory of the Duchy was divided into three districts and 39 communes administered by an official known as the starosta. The new administrative system maintained the former administrative borders of the former procuratorship in Szestno, which was now converted into a district – *starostwo* (German: Hauptamt)²². In 1752 the administrative reform exchanged starostwos for ten land counties (German: Landkreis) headed by a landrat appointed by the king. Mrągowo was now within the border of the county of Szestno. After the end of the last military conflict between Poland and the Teutonic Order in 1525 no wars took place in Prussia for over one hundred years; the peace was broken in the mid-17th century by the Swedish invasion in Poland (1655–1660). The alliance between the Brandenburg prince-electors and the Swedish king entailed the retaliation raid of southern Masuria by the Tatars who supported the Polish army. Tatar units did not reach Mrągowo, but the destructions and abductions of the population ruined the whole region. In order to increase safety in the borderline region the Prussian authorities installed military units in Mrągowo. In the years 1719–1736 a regiment of hussars were quartered in the town; from 1740 – a regiment of hussars and from 1746 a regiment of uhlans. The guardhouse of the garrison was located in a building near the market square²³. Military campaigns also ruined the town and its economic

life in the second half of the 18th century and at the beginning of the 19th century. During the Seven Years' War (1756–1763) the town was occupied for four years by the Russian army. Mrągowo was also painfully affected by the Napoleonic wars. In 1807 the French army quartered in Mrągowo for several days; Napoleon's army marched through the town again in 1812 and 1813²⁴.

The origin of the German name of Sensburg has been explained in different ways. Some researchers support the hypothesis that it was created by the combination of the Prussian local name "Sens" with the German suffix "-burg". Nevertheless, it seems more probable that it was connected with the surname of the commander of Balga Johann von Sayn (Seyn). That is why the original name of the town was Seynsburg. Such a name and its variations (Seynsberg, Segensburg) were recorded in the oldest documents referring to Mrągowo²⁵. The Polish-speaking Masurians used the polonised version of the German name – Żądzbork. The present name of the town was introduced in 1947 to commemorate the parish priest Krzysztof Celestyn Mrongovius (1764–1855), the first researcher of Kashubian history and defender of the Polish language in Masuria.

Mrągowo was granted its municipal charter based on Chelmnów law, according to which the main administrative body of the municipality was the council presided by the mayor of the town. The council was probably set up soon after the town had been established; however, the mayor of Mrągowo and his councilmen were first mentioned in historical sources in 1444. The council held the administrative power and represented the town externally – including to the territorial ruler. In the original stage of the town's development the judicial power belonged to the hereditary office of the Schultheiß appointed by the territorial ruler. The remuneration of the Schultheiß amounted to 10 lans of land, a plot in the town – rent-free – as well as the right to fish in Lake Czos and Lake Sołtyskie (German: Muldichin), one-third of the revenue from rental fees from the market stalls. The Schultheiß was also obliged to perform mounted military service for the territorial ruler. The Schultheiß could himself try offences punishable with a fine of not more than 4 shillings, whilst trials of criminal cases required the presence of the representative of the Teutonic Order. The judicial competence of the Schultheiß embraced the town, its suburbs within a distance of 3 ropes (Germ. Seil) (1 Seil – about 43 metres) and the municipal village. The revenue from fines paid by burghers was divided equally between the Schultheiß, the Teutonic Order and burghers, while fines paid by inhabitants of the municipal village went to the Schultheiß (one-third) and to the Teutonic Order (two-thirds). Prussians from the territory of the commandry of Balga remained beyond the judicial competence of the Schultheiß; nevertheless, he could try offences committed in the territory of the town by Prussians who were subjects of the knights²⁶. Shortly before 1449, perhaps after the death of the Schultheiß Bartusz mentioned in historical sources in 1444, the office of the Schultheiß was held by one of the councilmen²⁷. In 1450 court assessors, who constituted along with the Schultheiß the municipal court, were recorded for the first time. On the basis of the information from the year 1578 one may assume that the town council consisted of the mayor and 6–7 councilmen, while the court consisted of six assessors.

Mrągowo played a major role in the development of the territories of the Galindian Forest, the evidence of which are the extensive land estates granted to the town by the Teutonic Order. According to the renewed municipal charter issued by Grand Master Konrad von Erlichshausen in 1444, during its first foundation the town received 160 lans of land (1 lan = 16.8 hectares); six lans constituted the remuneration of the parish priest, 10 lans were granted to the Schultheiß, and 64 lans made up the free municipal land – assigned to plots of land and used by burghers. The remaining 80 lans shaped the area of the municipal village and was to be leased to settlers in return for the rent paid to the territorial ruler. Owing to the demographic crisis of the first half of the 15th century in the Monastic State, the town council had difficulty developing the area. In 1418 the municipal village took up the area of 64 lans, for which it paid 32 marks to the Teutonic Order. In 1438 only 32 lans were inhabited by settlers, while 28 lans lay fallow. In 1444 the authorities of Mrągowo requested that the Grand Master reduce the number of rented lans. In the charter of 1444, Konrad von Erlichshausen agreed and decreased the number of lans of the municipal village from 80 to 32²⁸. The eastern border of the municipal patrimony was marked by Lake Juksta and Lake Probarskie; the northern border ran from the southern coast of Lake Czarne down to Polska Wieś (German: Stangenwalde), while the southern border reached Lake Wierzbowskie. The area of the estate ran 5–7 km around the town. For each rented lan the town paid 14 skots (German: Skot), 2 hens and 1 Firdung (13,74 litres) of wheat and rye to the Teutonic procurator in Szestno. For the remaining 64 lans burghers were obliged to pay the procurator in Szestno 8 Scheffels (one Scheffel = about 3 bushels) of wheat and rye each and to provide the Teutonic Order with eight mounted military men upon request. In the mid- 15th century owing to the omnipresent poverty, the Grand Master agreed to lower the number of mounted soldiers to six men²⁹.

The town plan of Mrągowo represents a typical regular layout of a small town in the Monastic State in Prussia, which had a rectangle-like shape with the size circa 270 x 200 m with a central marker square (34 x 34 m) planned on the main axis of the road running north to south³⁰. On the basis of the information included in the renewed municipal charter of 1444 and the list of rents from the years 1449–1451 one may suppose that the 5-hectare area

of the town was divided into plots referred to as "half- plots" with a width of 2 rods (1 rod = approx. 4.32 m) minus one ell and a depth of 8 rods. Only plots situated near the market square were somewhat bigger – with a length of 9 rods. Houses built on the plots had wooden arcades mentioned in historical sources as early as the 15th century. Owners of the plots situated in the town were obliged to pay only a nominal rent of 6 denarii³¹. On the basis of the information from 1438 about the rent from the plots of half a mark which the town paid to the procurator in Szestno, one may assume that originally the municipal area was divided into 60 plots. Lists of rents paid in the mid-15th century mention 72 plots. In the mid-16th century there were 80 buildings in the town. A similar number of houses is given in the list of 1693. According to the charter of 1444, each plot was allocated a field of land in the land patrimony.

Apart from houses constructed on plots and half-plots, there were also residential spaces referred to as cabins. Supposedly, cabins were to be found mainly in the suburbs, which from the 16th century developed in the southern and northern part of the town. The increase in the number of residential spaces between the 16th and 18th century took place mainly due to the rise in the quantity of cabins. Between 1539 and 1782 the number of houses increased by 30%, whilst the number of cabins rose six times. In 1693 half of them were dilapidated and abandoned. According to the description of the years 1691–1693 the town's housing consisted of single storey thatched houses with chimneys made of clay³².

Table 1. The number of housing properties in the town and in the suburbs 16th–18th centuries

Year	Plots	Half-plots	Cabins	Total
1444	60			60
c.1450	72			72
1539	61		14	75
c. 1550	80			80
1585	70		53	123
1642	60		39	99
1693	64	20	68	152
1721	53	34	49	136
1736	49	42	77	168
1782	80		90	178

Sources: T. Lewerenz, *Die Größenentwicklung* (as n. 32), pp. 173, 195, 242; O. Wank, *Die Stadt Sensburg* (as n. 21), pp. 269 n; R. Kincel, *Spółeczeństwo Mrągowo na początku XVIII w.* (as n. 40), p. 35; J. Judziński, *Z dziejów* (as. n 24), pp. 78, 81.

In the market square a town hall and market stalls were erected, as mentioned in the charter of 1444: bakery and butchers stalls along with spaces for the sale of cloth and shoes. In the original stage of the town's development the revenue from the market stalls was divided among the Teutonic Order, the Schultheiß and the town council – such a record appeared in the charter of 1444. In the register of rents paid to the Teutonic Order in 1438 it mentioned that the procurator in Szestno received 3 skots from each shoemaker's stall, 10.5 skots from each bakery stall and additionally one stone and 7 pounds of suet – probably from butchers stalls³³.

The plans from about 1700 present clearly the housing structure of the northern and southern suburbs, which was concentrated on the main road leading from Szczytno (German: Ortelsburg) do Kętrzyn (German: Rastenburg). In the northern suburbs at the entrance to the town there was a hospital. At that time housing had not developed in the western suburbs. The great fire of 24 June 1689 significantly affected the development of the spatial layout of Mrągowo. Most buildings within the area of the present streets of Warszawska, Mały Rynek. Michała Kajki and Ósmego Maja burnt down. One hundred-twenty residential buildings and outbuildings were destroyed. The cause of the fire were probably leaky chimneys; what is more, thatched roofs made it easier for the fire to spread. The fire did not affect the eastern part of the town with the parish church, presbytery and school along with houses in the suburbs including barns filled with hay from the municipal meadows³⁴.

The Prussian authorities' financial support for the reconstruction of the town was conditioned by the increase in fire prevention measures and changes in the spatial layout. The authorities ordered the construction of two additional wells in the market and the extension and straightening of streets, including the provision of new streets which would constitute passages through housing blocks to facilitate the communication between the market square and the moats and lakes surrounding the town. New regulations concerning the construction of houses were introduced – houses were to have the same height and shape, brick foundations, tiled roofs, massive chimneys and stoves made of brick. The walls of wooden houses and workshops of craftsmen who used fire in their work had to be covered with clay. The municipal authorities were also obliged to maintain the fire-prevention services and equipment. Old moats were made deeper and new moats were built in the northern part of the town between Lake Magistrackie Duże and Lake Czos (now Mazurska street). As one may conclude from the plans of the town, no alterations in the layout of streets were introduced. In the 18th century burghers did not have the financial resources to rebuild the town hall³⁵.

From the beginning of the 18th century suburbs started to develop rapidly and most workshops of craftsmen who used fire in their work (i.e. forges and pottery stoves) were moved there³⁶. Most of the inhabitants of the suburbs were gardeners and farmers. The most developed were the northern suburbs, where numerous mills and barns to store grain and hay were constructed (on what is now Młynowa street and the village of Młynowo). In the town there were granaries (for example, the granary built in the second half of the 17th century or at the beginning of the 18th century on Roosevelta street – no longer in existence).

One indicator which allows us to estimate the population of Mrągowo in the Middle Ages is the number of houses. Assuming that in an average-size household there lived 4 to 5 people, one may presume that at the beginning of the 15th century the town had about 300–350 inhabitants. Probably, in accordance with the general tendency of the demographic development in Prussia, the population of the town decreased during the Thirteen Years' War (1454–1466). The settlement campaign started by commanders of Balga in the second half of the 15th century entailed the temporary increase in the population in the town and nearby. At the beginning of the 16th century probably about 450 people inhabited Mrągowo³⁷. The growth in the population of the town and adjacent villages was affected by the policy conducted by Prince Albrecht Hohenzollern consisting in the settlement of the south-eastern territories of Prussia by settlers from Masovia; this led to the increase in the population of the town and the adjacent villages in the first half of the 16th century. The tax census of 1539 mentions 61 owners of plots and 14 owners of cabins. In the year 1578, 123 burghers paid homage to the new prince; according to the census of 1581, 70 of them owned houses and 53 possessed cabins³⁸. Supposedly, at the end of the 16th century the population in Mrągowo totalled about 600 people. The Polish-Swedish wars of 1626–1635, 1655–1666 along with destructions and plagues connected with them caused a decrease in the population. The census of burghers paying homage to Prince Georg Wilhelm in 1642 mentions 99 people. In 1696 – thirty years after the end of the Polish-Swedish wars, there were still 36 abandoned uninhabited houses. Plagues (for example, in 1633) also affected the population of the town. Particularly severe was the plague of 1709–1711, which caused the death of about 80 burghers. Having taken over the Polish throne, the Prussian king Frederick Wilhelm I embarked on his new settlement policy which involved settling people in empty houses, which after 1714 greatly enhanced the properties belonging to the town³⁹. Yet, in the 1720s the population of the town decreased by about 23% in comparison with the end of the 17th century. It was not until the 1730s that the gradual improvement of the demographic condition of the town became noticeable. According to the census of 1721, the population of Mrągowo totalled 680 people. In 1736, the number of households increased to 190, while in 1740 Mrągowo was inhabited by 922 people⁴⁰. At the end of the 18th century the positive effects of the settlement policy of the Prussian authorities brought visible results. In 1782 in Mrągowo hundred-seventy-eight households were inhabited by 12,000 people. In 1795 all the lans in the land patrimony were inhabited and developed⁴¹. In legal terms, the population of the town was divided into inhabitants who owned houses or "half-plots" and those who rented rooms or owned cabins. The legal status determined economic privileges, for owning a plot gave the right to brew beer and to possess one or two lans of the field⁴².

Inhabitants of Mrągowo like all the population of Prussia in the Middle Ages and in the Early Modern period, were of different ethnic origins. Most burghers were of German origin. According to the municipal charter of 1444, the town was also inhabited by the Prussian population, who resided in the suburbs and the land patrimony. From the second half of the 15th century more and more settlers from Masovia settled in the southern part of Prussia, which meant that in the Early Modern period the position of the Polish population grew significantly. From the 16th century to the 18th century masses and sermons in the Protestant parish church were given in both German and Polish. In 1642 twenty-two out of ninety-nine Mrągowo's burghers bore Polish surnames. A similar proportion between the German and Polish population remained in the following centuries. According to the register of property owners of 1722, Polish surnames constituted 22%. A slight increase in the Slavic population took place probably throughout the 18th century, for in the group of 246 people granted the city rights in the years 1773–1804 seventy-eight burghers bore Polish surnames (32%)⁴³. However, the interpretation of the numbers as an indicator of the ethnic structure must take into account the fact that the Polish or German surname used by a given person not always corresponded with the language and ethnic identity of the surname's bearer. In the light of descriptions and statistics from the beginning of the 19th century made by the Prussian administration, half of the inhabitants of Mrągowo used the Polish language, whilst the other half – German. In the rural areas the Polish population prevailed⁴⁴.

According to the information included in the book of citizens, in the last quarter of the 18th century most new citizens came from Mrągowo (49%) or the Masurian region. About 17% of new burghers were Lithuanians, and only 3% came from abroad⁴⁵.

In the Middle Ages and the Early Modern period, the economic life of Mrągowo was based mostly on agriculture and craftsmanship. The harsh natural conditions which complicated the development of the town and the life of its inhabitants were depicted in the survey of 1693:

"The town is entirely open and poorly situated; the fringe is located on wetlands. The fields around are hilly, stony and sandy – not really fertile. Single storey houses are small and have thatched roofs and chimneys made of clay. Most houses have one or two lans of field assigned to them; however, the soil in the field is of very poor quality. Grass does not grow here; people buy hay or rent [meadows] in adjacent villages. They have a forest, and in their fields there is enough wood since trees grow around the town in large quantities. There are two big lakes and six small ones-[burghers] can fish freely in them. No trade is conducted here. People earn their living from brewery, agriculture and craft"⁴⁶.

The economic influence of Mrągowo had a local dimension and affected villages belonging to the procurator (from 1525 to the starost-district in Szestno). The town's craft production mainly satisfied the needs of the rural population living nearby. Records referring to cloth stalls appearing in the charter of 1444 indicate that it is possible that the Teutonic Order intended to create a centre for the cloth production in Mrągowo, but this never materialised. In the 16th century more and more shoemakers and blacksmiths arrived to settle in Mrągowo⁴⁷. Yet, it seems that until the beginning of the 18th century none of the various crafts had been particularly significant for the town's economy. A fuller picture of craft production is provided by the register of people granted city rights in the years 1773–1809, which includes as many as 76 shoemakers and 38 tailors. Consequently, one may assume that Mrągowo in the second half of the 18th century became an important centre for the manufacture of shoes and clothes. Among the most numerous professions in Mrągowo there were potters (11), tanners (14), furriers (12), harness makers (4) and saddlers (2). The register also mentions craftsmen of hardware manufacture (9 blacksmiths, 3 locksmiths, 2 tinsmiths and 2 needle-makers) and of wood manufacture (9 joiners, 7 carriage builders, 7 carpenters, 7 coopers, 2 turners), but they satisfied mainly the needs of the local market, as did representatives of food manufacturers such as bakers (6), butchers (5) and brewers (4). Generally it can be stated that at the end of the 18th century the town was inhabited by representatives of various professions- the register mentioned over 30 different trades⁴⁸.

Il. 1. Mrągowo (Sensburg), the view of the eastern part of market square, about 1920, *Unsere Masurische Heimat. Zum hundertjährigen Bestehen des Kreises Sensburg*, hrsg. v. K. Templin, Sensburg 1926, p. 42.

A comparatively significant percentage of burghers dealt with the production of beer to satisfy their own needs and to sell locally. Supposedly, in the original period of the town's development, owners of all complete plots had the right to brew beer. However, in 1438 the rent census of the commandry of Balga mentions the so-called beer tax collected from Mrągowo's burghers⁴⁹. The poverty of the 16th and 17th century made most burghers unable to cover the production costs and to pay the tax (excise duty). Thus, they sold their rights to their more affluent neighbours. According to the brewery bills of 1736, 25 burghers were involved in brewery. The infrastructure to manufacture beer, the brewery and three malt houses were situated in the suburbs⁵⁰. Soon after Mrągowo had been established, the Teutonic Order gave their permission to build a mill in the land patrimony.

However, the fee for milling was paid to the procurator in Szeszno. In 1507 the mill in Mrągowo was declared a ruin and it was not until 1525 that the mill was reconstructed⁵¹. The watermill recorded in the sources of 1740 situated in the northern part of the town near what is now Zwycięstwa street and Młynowa street could be used by peasants living within one mile from the town⁵².

As can be concluded from the description provided above, agriculture played a significant role in the economic life of Mrągowo. All the owners of houses were also farmers since 64 lans of the municipal free land were divided into fields assigned to 80 plots. In the Early Modern period, burghers also received 34 lans belonging to the municipal village and 10 lans which constituted remuneration of the Schultheiß. The evidence of the progressive agrarianisation of the town's economy is the fact that the town purchased an additional 12 lans for 600 grzywnas in 1573. For some burghers, agriculture constituted their basic source of income. In the register of people granted city rights in the years 1773–1809 there were as many as 17 farmers. However, the soil near Mrągowo was of poor quality; that is why, as noted in the survey of 1693, in the field belonging to one house it was possible to sow only 5–6 korzec of grain. In the territory of the municipal patrimony there were also pastures where burghers' horses, cattle, sheep and pigs were fed. According to the data of 1736 burghers owned 192 horses, 186 cows, 109 oxen, 60 heifers, 127 sheep and 27 pigs⁵³.

The natural economic base for the inhabitants of Mrągowo were the adjacent lakes. In 1413 Grand Master Heinrich von Plauen allowed the new community to fish in Lake Czos in return for the rent paid to the Teutonic Order. In 1442 the grand master agreed to lower the rent to 6 grzywnas and granted burghers the full right to fish in Lake Czos. In the charter issued two years later the territorial ruler extended the right to fish to small lakes and Juno Lake⁵⁴.

Trade in Mrągowo was limited to the local retail of comestibles and wares of local craftsmen. It can be estimated that merely a few percent of the town's inhabitants received their income from trade. The register mentioned above recorded only 16 merchants and stall owners as well as one pharmacist. The retail trade was concentrated in the market square in boxes, butchers', bakers', shoemakers' and cloth makers' stalls. The basic form of trade contacts were weekly fairs. In 1527 Prince Albrecht von Brandenburg-Ansbach granted Mrągowo full rights to fairs and markets – this concerned the weekly market organised on Saturdays and a fair. The prince allowed the date of the fair to be changed from 11 November to 6 December, the aim of which was to increase the number of foreign merchants. In 1693 the prince-electors attempted to reinforce the economic development of the town by strengthening its trade position. The government committee residing in the town at that time put forward a request to organise four fairs in Mrągowo, including one horses and cattle fair. Mrągowo probably played a role in trade earlier as the record of 1581 includes some information about driving cattle to Königsberg⁵⁵.

In the Middle Ages, the town and its land patrimony belonged to the diocese of Ermland. The parish church in Mrągowo was probably set up when the town was given the municipal charter. In the book of expenses of the grand master's sub-treasurer in 1408 and 1409 three donations for the parish church in Mrągowo were recorded – their total value amounted to 11 marks. Such high alms were probably allocated to the construction of the church⁵⁶. In the charter of 1444 the grand master confirmed the act of granting 6 lans of soil to the parish church and the right to fish in Lake Sołtyskie (German: Muldechin)⁵⁷. Unfortunately, no information concerning the name of the parish church has survived. The parish church and cemetery were built on a plot in the eastern part of the town. It was not until 1786 that the town council prohibited burying the dead in the area around the church and set up a new cemetery in the suburbs. On the northern side of the church plot there was the house of the parish priest, while on the southern side there was a school. In the northern suburbs, near the entrance to the town in the 15th century, the Teutonic Order built St. George's hospital and chapel⁵⁸.

After the Monastic State of the Teutonic Order was converted into the secular state the prince Albrecht von Brandenburg-Ansbach on 6 of July 1525 introduced Lutheranism as the official religion. The Protestant parish church in Mrągowo was subordinated to the archdeaconry in Kętrzyn (German: Rastenburg) which, along with the whole territory of south-west Masuria, was incorporated into the bishopric of Pomesania. According to the new church ordinance, the inhabitants of Mrągowo were given the right to elect a parish priest – first recorded in 1529 in the files of the inspection carried out by the archpresbyter Michael Meurer⁵⁹. The town council and municipality were obliged to pay the parish priest a remuneration of 18 marks. The boundaries of the Mrągowo parish embraced the town and its land estates along with the adjacent villages. In 1531 five villages belonged to it: Marcinkowo (Mertinsdorf – at present the western suburbs), Muntowo (Muntowen), Wierzbowo (Wiersbau), Probark (Proberg), Zawady (Sawadden)⁶⁰. As a result of the settlement campaign in the years 1546–1566 the next tenant villages were established: Kosewo (Kossewen), Karwie (Carwen), Krzywe (Krummendorf, Grabowa (Grabowen), Czerwonka (Czerwanken) and Bagienice (Alt Bagnowen). In 1585 in the territory of the parish there lived 123 burgher families, while in fifteen villages – 236 families of peasants, 33 crofters and 8 innkeepers. Services in the church were delivered in both German and Polish⁶¹.

There was a school near the parish church, the first record of which comes from 1529. Its rector received from the council seven marks as his annual remuneration. In 1577 Prince Albrecht II founded the remuneration for the church cantor. In the 18th century, the municipal school had two classes in which the rector and the cantor taught religion, history, Latin, music and singing. Following the order issued by King Friedrich Wilhelm I, rural schools started to appear in the Mrągowo parish. Originally, the plan was to build six rural schools, but due to the demographic and economic development of villages the number of schools increased. In 1765 there were schools in eight villages and at the end of the 18th century – in nine villages⁶².

After the Napoleonic wars were over and the new political order was established by the Congress of Vienna, a long period of peace started in Prussia, which was interrupted in 1914 by the outbreak of WWI. At the beginning of the war the town found itself on the frontline. In August 1914 most civilians left the town having learnt about the Russian army's approach to Mrągowo. The Russian army quartered in the town from 25 August retreated after having been defeated by the German army in the battle of Tannenberg (27–29 August 1914). In November 1914 fights took place in southern Prussia, but they did not affect the town directly. From January 1914 after the German army had gone on the offensive there were no military campaigns in Masuria. The population of the town and the county was severely affected by the war. 117 inhabitants of Mrągowo and 3075 people from the county of Mrągowo were killed during WWI. After the war was over, following the decisions made at the peace conference in Versailles a plebiscite was to decide about the political identity of the Masurians. The ethnic and linguistic structure of the population living in southern Masuria was so complicated that during the preparations for the plebiscite there witnessed great tension and conflict. In the plebiscite of 11 July 1920, the inhabitants of Mrągowo decided to remain within the boundaries of the German state. In the county of Mrągowo 34,064 supported Germany, while only 25 voters opted for Poland⁶³.

Il. 2. Mrągowo (Sensburg), the market square and town hall, about 1920, *Unsere Masurische Heimat. Zum hundertjährigen Bestehen des Kreises Sensburg*, hrsg. v. K. Tempelin, Sensburg 1926, p. 40.

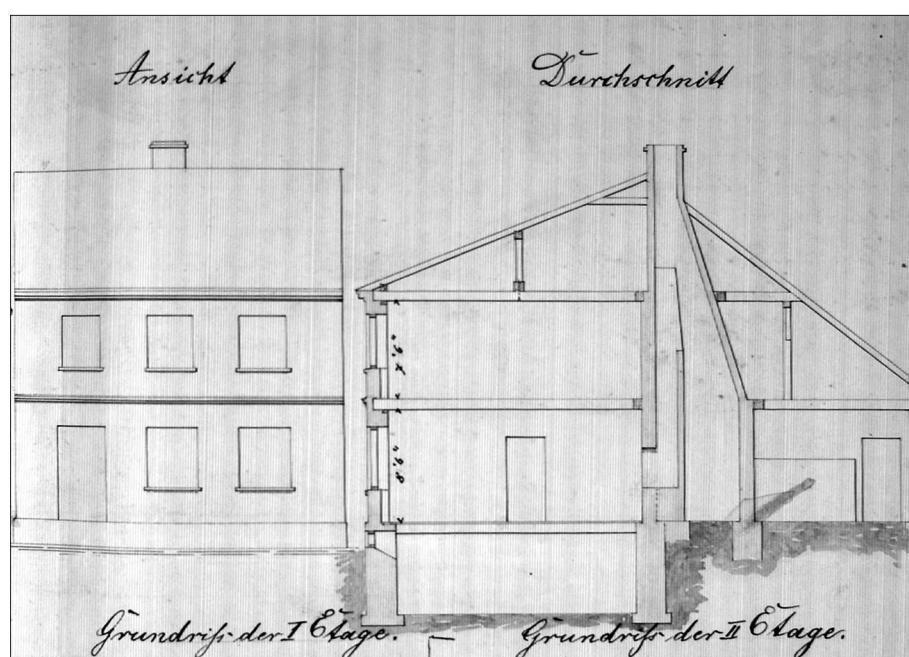
The process of the modernisation of the Prussian state after the Napoleonic wars entailed a change in the organisation of the municipal authorities and the political system of Mrągowo. According to the municipal regulation of 1808, the judicial competences of the towns were taken over by state courts. In the new system, the rights and functions of the town council changed; it became a legislative body and a monitor of the executive bodies. Only inhabitants with the legal status of citizens had the right to elect members of the town council. The council chose the administrative authorities, which consisted of the mayor, the treasurer and the magistrate of 3–6 officials. The abolition of the requirement to belong to a guild in 1811 greatly revived the economic life in the town⁶⁴.

As a result of the administrative reform carried out in Eastern Prussia in 1818 Mrągowo received the status of a county town. The head of the county was a starost – landrat – appointed by the state authorities. The commissary landrat von Grabowski was appointed to organise the new county. However, he did not take office. The first starost was a retired captain August von Lysniewski, who earlier had performed the duties of the mayor in Darkiejmy (German: Darkehmen, now Russian: Ozyorsk). The county of Mrągowo, belonging to the regency of Gąbin (German: Gumbinnen) occupied a territory of 43 square kilometers and in 1818 was inhabited by 20,848 people. The county included nine parish districts: Sorkwity (German: Sorquitten), Rybno (German: Ribben), Nawiady (German: Anweiden), Mikołajki (German: Nikolayken), Nakomiady (German: Eichmedien), Szeszno (Sehesten), Mrągowo, Boże (German: Bosem), Szymonka (Schimonken). In Mrągowo apart from the offices of the town and county authorities there were also judicial offices. As a result of the combination of the municipal court and the county court of Szeszno in 1813 a new municipal and county court was set up – the former noblemen's court was also incorporated by the new court. From 1839 the county was also a judicial district subject to the Royal County and Municipal Court in Mrągowo. The central function of the town was strengthened when in 1808 in Mrągowo the superintendency

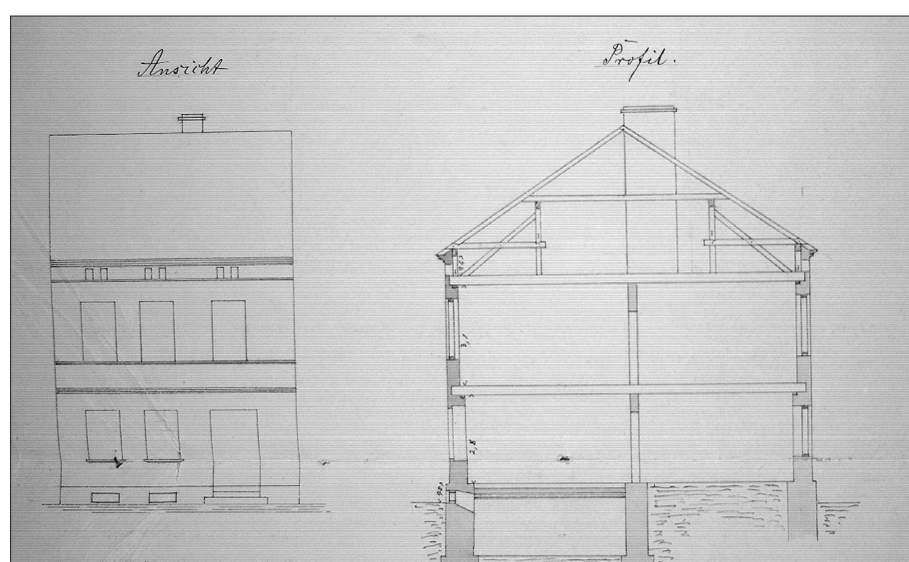

overseeing all the Evangelical parishes in the county was set up⁶⁵. Upon the reform of the territorial local authorities the County Dietine (Kreistag) was established, which from 1875 held its meetings in Mrągowo. The executive power in the county was exercised by the County Division headed by the starost – its members were elected by the dietine⁶⁶.

A significant stimulus to modernise the spatial layout of the town was a fire which, during the night of 23–24 March 1822, burnt down over 110 buildings, including one-third of the houses, most of the economic infrastructure and craftsmen's workshops. The southern part of the town was particularly affected. Great losses were caused mostly because of the old concept of the spatial layout and obsolete construction forms. Dense housing, narrow streets, wooden structures and thatched roofs made it easy for the fire to spread⁶⁷. Essential changes were introduced after the fire when the town was reconstructed. The aim of the changes was to introduce less dense housing. The first step was to reconstruct the school which was up and running in 1823. The new, two-storey building was partly founded by the king of Prussia who donated 1,000 Thalers for its construction. The main element of the modernisation of the spatial layout was the extension of the market square by incorporating the southern frontage of the market square into public use. In 1825 the construction of the new town hall was completed, where the county office, the magistrate and the court were based. The building of the town hall divided the market square into the Great and Small Market. The new urban planning concept involved the development of residential buildings in the southern and northern suburbs along the main road. The evidence of the increasing role of the former suburbs in the urban layout is the fact that at the end of the 1830s in the present Warszawska street a new building for the county authorities was constructed. New houses were made of brick, and their roofs were covered with ceramic tiles. The next stage of the town's modernisation was associated with the tendency to concentrate industrial and economic sites in the outskirts of the town, where the bothersome workplaces of forges, barns and granaries were moved. The area of the western suburbs between Lake Magistrackie Duże and Lake Magistrackie Małe was devoted to building barns.

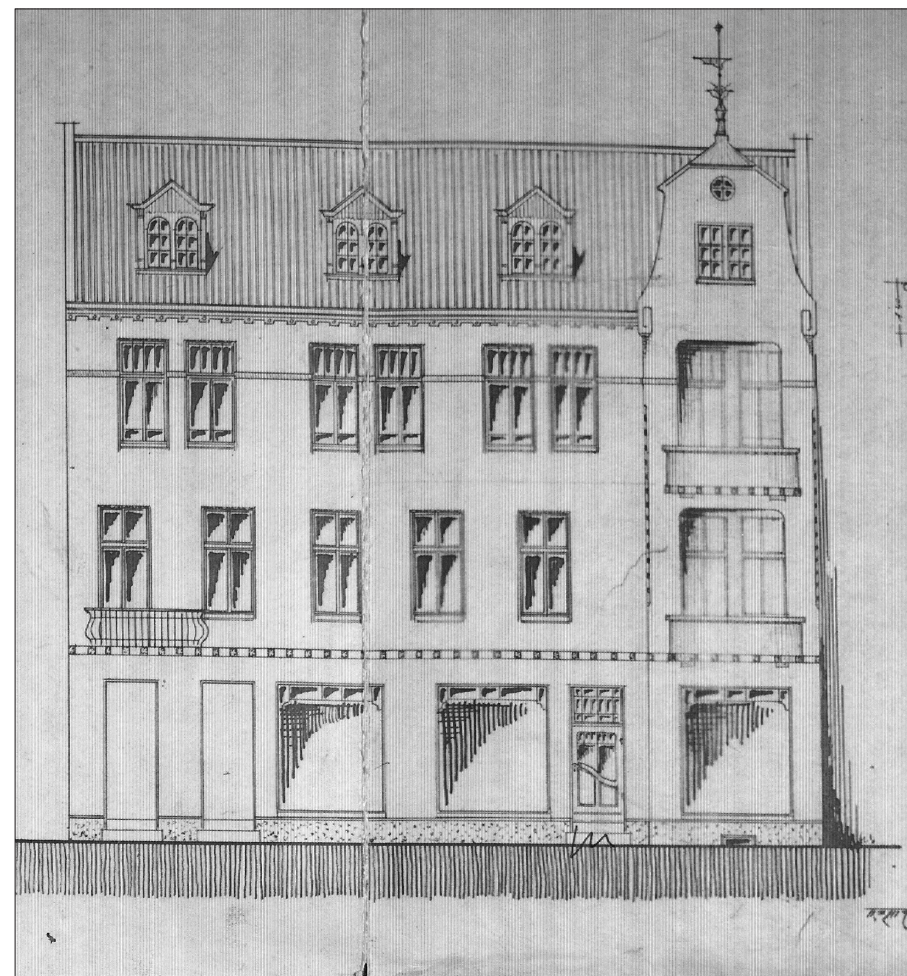
Il. 3. The project of the house of baker Raimund, 1869, Archiwum Państwowe Olsztyn (The State Archives), entry. No. 258/89, c. 57, photo. by Andrzej Ulewicz.

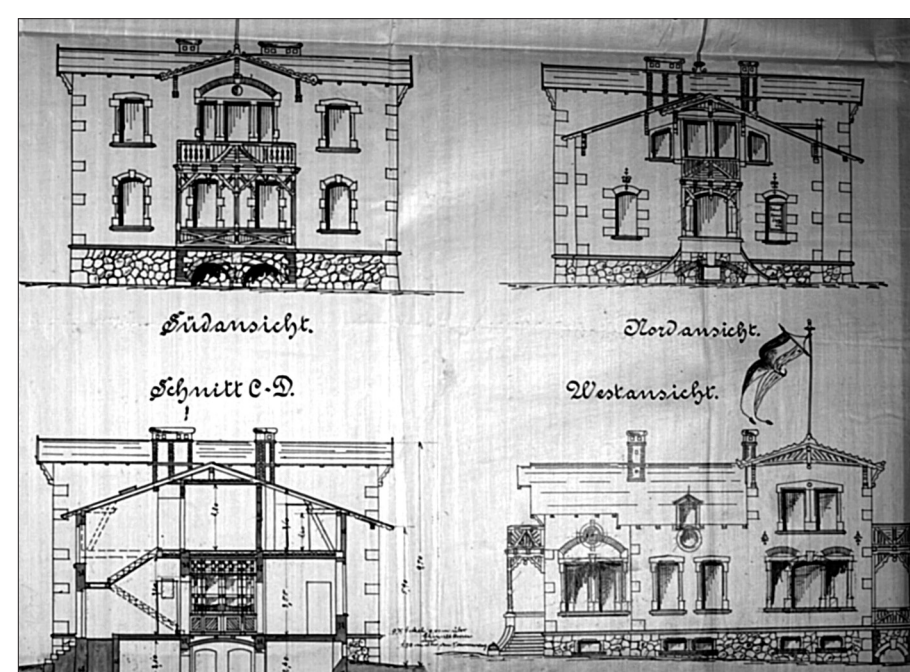
Il. 4. The project of the house of landowner Karl Nowack, 1891, Archiwum Państwowe Olsztyn (The State Archives), entry. No. 258/90, c. 33, photo. by Andrzej Ulewicz.

In the 1830s the number of developed plots rose to 200⁶⁸. The breakthrough in the development of the town's housing commenced in the 1850s and 60s, when the authorities built bigger and multi-functional tenement houses consisting of the ground floor with craftsmen's workshops or shops and the first floor with flats for craftsmen's or merchants' families. Residential buildings of the new type were made of brick, were quite austere and simple; most often they consisted of a single storey, an attic and a basement⁶⁹. In the second half of the 19th century the new architectonic forms were applied in the construction of workshops, industrial buildings and warehouses. The number

of building permits issued at that time is the evidence of the intensification of the building industry. In the first half of the 19th century merely a few or a dozen people were given the building permit, whilst in the years 1879–1912 the municipal authorities issued forty permits a year⁷⁰.

Il. 5. The project of the merchant's house at Königsberger Strasse, about 1900, Archiwum Państwowe Olsztyn (The State Archives), entry. No. 258/95, c. 36, photo. by Andrzej Ulewicz.

Il. 6. The project of the house of merchant Albert Werner, 1904, Archiwum Państwowe w Olsztynie (The State Archives), entry. No. 258/96, c. 33, photo. by Andrzej Ulewicz.

From the end of the 1870s the extension of the town took place beyond the area marked by moats and canals which connected the lakes. The dynamic spatial layout northward, westward and southward meant that the area with the town's houses resembled a prolonged cigar with the axis running north-south, which at the beginning of the 20th century took up the whole tunnel valley. In the northern part of the town, Königsberger street became representational thanks to the construction of large merchant houses, public utility buildings, a county hospital (built at the turn of the 19th and 20th centuries), a narrow gauge railway station (1898), a court house (1898) and the county authorities' building (1912–1913). In Königsberger street two multifamily residential buildings were erected by the Residential Cooperative of Office Workers (1906, 1910)⁷¹. From the end of the 19th century merchant houses were built in streets leading from Königsberger street from the west – on the present-day Moniuszki street (German: Teichstraße) and Bohaterów Warszawy (German: Schulstraße), and from the east on the present-day Wyspiańskiego street. In 1903 a new building of a school in Bohaterów Warszawy street was put into operation. At the beginning of the 20th century Wyspiańskiego street was extended towards Lake Czos, and plots allotted along the street were designed for the construction of detached residential buildings. In the areas situated further north mainly detached houses were built. In 1905 the town purchased the forest situated on the southern coast of Lake Juno, where a bathing resort and recreational sports facilities were developed. In the area situated on the northern coast of Lake Czos at the beginning of the 20th century, the

authorities built modern municipal infrastructure including a gas plant and waterworks⁷².

The southern borough developed along the present-day Warszawska street; from the end of the 19th century the dense housing of single or two-storey tenement houses prevailed there. In the area situated in the eastern and western side of Warszawska street mostly barns, stables and forges were built, which at the end of the 19th century started to be replaced by residential buildings (on what is now Rybna street and F.D. Roosvelta street). In the southern part of Warszawska street new barracks were constructed in 1899, next to which a residential district for military men's families was built⁷³. From the beginning of the 20th century until the interwar period in the area between the road leading to the south (what is now Wojska Polskiego street) and Lake Czos, a district of detached houses developed. The western suburbs were characterised by their diversified housing structure. Its main communication axis was what is now Adama Mickiewicza street on the road to Biskupiec. From the end of the 19th century, old barns were replaced by new tenement houses. The prolongation of Mickiewicza street to the west is Brzozowa street where a cattle market was situated (at the intersection of Rynek street) along with the Catholic church established in 1858. At the intersection of Mrongowiusza street there was a Jewish cemetery. The significance of Brzozowa street increased at the end of the 20th century when in its western part a railway station and a municipal park were built in 1898. Next to the railway station (what is now Kolejowa street) a residential district for railway workers was set up at the beginning of the 20th century. The areas situated west of the railway tracks were designed for the construction of detached houses. The oldest construction in the area was the cemetery in the present-day Krasieńskiego street, which was established in 1847 and where people who had died during the epidemic of typhus were buried⁷⁴. In the second half of the 19th century in the western suburbs a new road was made (the current Mrongowiusza street), which was parallel to the main communication axis running north-south (Królewiecka street and Warszawska street). Originally, this street, referred to as Droga Filozofów – the Street of Philosophers (German: Philosophenweg) was not a built-up area and acted as the main thoroughfare. It was not until the end of the 19th century that villas started to appear along the street⁷⁵.

Il. 7. Mragowo (Sensburg), Warszawska Street (Warschauer Strasse), about 1920, *Unsere Masurische Heimat. Zum hundertjährigen Bestehen des Kreises Sensburg*, hrsg. v. K. Templin, Sensburg 1926, p. 41.

In the interwar period quite a few construction investments were conducted to enhance the conditions of schools and to improve the recreational sports infrastructure. The National Police Schools (Landespolizeischule) was set up in the barracks left by the army in 1920. After the obligatory military service was restored in 1935, the school was closed down and the Wehrmacht units were quartered in the barracks. Great emphasis was placed on the development of vocational education. In 1920 an agricultural school was established, and in 1927 a vocational school was set up, where in the mid-1930s about 650 students learnt such professions as tailor, joiner, shoemaker etc. In the western part of the town, on the slope called "Jaenike's Hill" the building of a new secondary school and sports hall was completed in the years 1928–1929. In front of the school building a new municipal stadium was built. In 1931 a new building of an elementary school was put into operation. New recreational areas were developed in the territory of the former estate of the Timnik family which was purchased by the town⁷⁶.

In the interwar period residential districts were set up in some areas hitherto undeveloped, situated along the main routes leading to the west and the south, along the current Warszawska street, and in its eastern part – in the direction of Lake Czos. In the areas situated north-west and west of the former cattle market a district of detached and semi-detached houses developed. The picturesque district of houses from the 1930s in the present Krasieńskiego and Słowackiego streets deserves special attention. Villas were also built on Mrongowiusza street⁷⁷.

In the second half of the 19th century the process of the development of the communication network combining Mragowo with adjacent towns became more and more noticeable. In 1863 the road from Pisz through

Piecki, Ukta and Ruciane Nida was completed. The Landrat (starost) Otto von Schwerin became involved in the development of road construction in the 1870s. In 1870 the road connecting Mragowo with Kętrzyn was built, while in 1874 the road to Biskupiec was completed. In the years 1887–1889 the road to Mikołajki was put into operation. In 1898 the narrow gauge railway line to Kętrzyn was completed – from Kętrzyn it was possible to take the train to Königsberg. In the same year the railway line to Ruciane was built, thanks to which Mragowo was connected with the railway line from Olsztyn to Elk. In 1911 the railway connection to Orzysz was put into operation⁷⁸.

The economic structure of Mragowo in the years 1815–1939 did not alter significantly in comparison with the previous period. Agriculture continued to play a vital role in the economic life of the town since about 60% of the county's population made their living from farming. The land improvement conducted in 1875 enhanced the efficiency of agricultural production⁷⁹. Most industrial plants were also associated with agriculture. In the 1860s in the town and its vicinity there operated 27 mills (including 14 watermills), 20 limekilns, 19 distilleries, 7 tar working plants, 7 dye-works, 4 big sawmills, a dozen carpenter's workshops, vinegar factories, paper production plants and factories producing matches. At that time in the Mragowo county the textile manufacture was well-developed; it was mainly conducted by the rural population in over 4,000 workshops. Like in the previous period, Mragowo was an important centre of the footwear industry as in the census of 1849 there appeared as many as 55 shoemakers⁸⁰. The noticeable agricultural crisis of the 1920s in East Prussia adversely affected the economic situation of Mragowo. It was not until after 1933 that the rising unemployment rate was halted when Hitler's authorities ordered public works connected with the land improvement and the construction of roads. Industry was still connected with agriculture. In the interwar period there were about 20 industrial plants in the town, including forges, mills, construction plants, sawmills. There existed three prosperous fishing enterprises situated at Lake Czos and Juno Lake⁸¹.

In the period of peace and political stability after the Napoleonic wars the population of Mragowo gradually rose. Until the mid-19th century the number of Mragowo's inhabitants grew by two-thirds in comparison with the end of the previous century. The demographic growth was not stopped by the epidemics of cholera of 1830–1831 and typhus of 1847, nor was it greatly affected by the famine of 1837 and 1844–1845. The dynamic population growth commenced in the 1850s and lasted until the outbreak of WWI. The almost three-fold increase in the population was possible thanks to the immense migration of people mainly from adjacent villages. The census of 1849 proves the prevailing percentage of immigrants on the social structure of Mragowo as according to the data in the census only 30% of the town's inhabitants were born in Mragowo. The favourable demographic tendency was maintained also in the interwar period. Between 1919 and 1939 the population grew by 80%⁸².

Table 2. The population of Mragowo in the years 1816–1910

Year	1816	1837	1852	1861	1867	1888	1898	1910	1919	1930	1939
	1500	2302	2164	2507	3137	3611	4000	6129	5461	8500	9877

Sources: J. Judziński, *Z dziejów* (as n. 24), pp. 94, 97, 103, 107; O. Wank, *Einwohnerliste der Stadt Sensburg* (as n. 39), pp. 155 nn; K. Templin, *Die Entwicklung des Kreises Sensburg* (as n. 66), p. 277 nn.

In the 19th century inhabitants of Mragowo were diversified ethnically, religiously and culturally. The population of Mragowo was predominantly Protestant; nevertheless, the intensified migration brought settlers of other denominations to Mragowo. In 1903 in the newly opened school there were 346 Evangelicals, 15 Catholics and 9 Jewish pupils.

The first Jewish families settled in Mragowo in the 1780s, but it was not until the royal charter of 1812 was issued that they were given citizen's rights. According to the census of 1830 the Jewish community included 43 people and its size would systematically grow from the 1880s when 148 Jews lived in Mragowo, which constituted about 4% of the whole population of the town. In the subsequent years due to the emigration of Jews their number decreased significantly – according to the census of 1900 the Jewish community consisted of 103 Jews and in 1905 – only 31 people. Its members played an important role in the economic and social life of Mragowo. Among burghers of Jewish origin recorded in the census of 1905 as many as 26 people were merchants, factory owners or lawyers⁸³. In 1869 the Prussian authorities granted permission to build a synagogue. After it was destroyed by the fire in 1893 the Jewish community purchased a plot near the present Roosvelta street, where they erected a new synagogue. The Jewish cemetery was established in the western suburbs. The situation of the Jewish community worsened dramatically owing to the increasing political influence of Hitler's party in the 1930s. In 1936 the most lavish Jewish tombs were blown up, and the Night of Broken Glass marked the beginning of the extermination of Mragowo's Jewish inhabitants⁸⁴.

In 1825 the Prussian authorities allowed the Filippians (one of the communities belonging to the Old Believers) to settle in southern Masuria as they were persecuted by the tsar's authorities and forced to emigrate from Congress Poland. In 1849 in the county of Mragowo there lived 866 Old Believers⁸⁵. Throughout the 19th century the number of Catholic

burghers was gradually growing due to the migration of settlers from Warmia [Ermland] and the north-west part of the county situated near the Catholic church in Święta Lipka (German: Heiligelinde). In 1839 there lived in Mrągowo 64 Catholics, in 1888 – 270 and in 1900 – 433. From 1858 Catholic masses were celebrated on the first floor of the pharmacy in Mały Rynek. The construction of the Catholic church began in 1860 on the plot donated to the Catholic community by Justyna Timnik in the corner of Królewiecka street and Wyspiańskiego street. The Catholic parish church of St. Adalbert was completed in 1870. In the years 1892–1896 a new Neo-Gothic building of a Catholic church was built. The Catholic cemetery was set up in Brzozowa street on one of the plots donated by Justyna Timnik. At the beginning of the 20th century the Catholics constituted about 10% of Mrągowo's population⁸⁶.

In the beginning of the 19th century half of the inhabitants of Mrągowo used the Polish language, while the other half spoke German. In the rural areas, Masurians spoke mainly Polish⁸⁷. Throughout the 19th century the German population gradually increased. In 1825 Masurians constituted 86% and in 1867 – 71% of the total population of the county of Mrągowo. The number of Masurian inhabitants decreased in the town, where in the first half of the 19th century Germans constituted about 66% of the population. After the plebiscite of 1920 only a minor percentage of Mrągowo's population admitted to having Polish nationality. As it can be concluded from the post-inspection report of the Evangelical community of 27 December 1936 in the Mrągowo district of the Evangelical church 7400 people were registered, including 100 Masurians and a number of Lithuanians⁸⁸.

In the night 27/28 January 1945 Mrągowo was taken over by the Soviet army. As the German army did not defend the town, the town's buildings were not destroyed. Nevertheless. Mrągowo was badly affected by plundering and arson committed by Soviet soldiers. 30 % of the buildings were destroyed. Transport and industrial infrastructure losses amounted to 80% of what they were before WW II. The Masurian and German populations were particularly persecuted by the Soviet army. Originally, the town was governed by the Soviet military authorities, while from June 1945 the Polish administration was established. The creation of administrative structures of the new authorities was connected with the displacement process of the

German population and repressions towards the native Masurians⁷⁶. From the second quarter of 1945, Polish settlers from beyond the eastern border and from others parts of Poland started to arrive. In July 1945, 3369 people lived in Mrągowo, including 245 Poles, 154 Masurians and 2970 Germans. The county was inhabited by 20 866 people, including 349 Polish settlers, 274 Masurians and 20,243 Germans⁸⁹. As a result of the displacement of the German population and the influx of Polish settlers, the conditions changed quickly. At the end of 1947 the county of Mrągowo was inhabited by 36 881 people, including 1983 repatriates from the Soviet Union and 8524 settlers from Poland. Moreover, the county was inhabited by 12,006 verified people of mainly Masurian origin who declared their loyalty to the "Democratic Polish State" and 14,368 unverified people. Probably, the latter group was made up of mainly people of German origin⁹⁰. The demographic growth was sluggish; it was not until 1957 that the population of Mrągowo reached its pre-war level. In 1974 the population increased to 13,700, while in 2013 there lived 22,190 people in Mrągowo⁹¹.

After 1945 the town's population was employed in the mechanical and metal industry, which was the base for the developing sector of state agriculture. Women were employed in weaving plants and production cooperatives. Nowadays, what counts in the economic structure of the town is the food industry, the clothing industry, the wood industry and tourism⁹².

After the war there were no major construction investments. It was not until the 1960s that new residential estates were built on the basis of the cooperative system. They included Osiedle Parkowe (in the western part of the town), in the years 1970s Osiedle Brzozowe (in the central-western part of the town) and Osiedle Mazurskie which has been under development since the end of the 1980s (in the north-west part of the town) situated near the former narrow-gauge railway from Mrągowo to Kętrzyn between Rynkowa street and the road to the settlement of Lasowiec. The new municipal buildings were constructed in areas which were beyond the boundaries of the town before 1945. New housing estates and private workshops (including numerous industrial and food warehouses were set up on the other side of the "glacial course". In the 1980s the village of Nikutowo was incorporated into the town. In 2002 the town encompassed a surface area of 14.82 km².

NOTES

¹ J. Kondracki, *Geografia fizyczna Polski*, Warszawa 1967, passim; and on the basis of Janusz Sadowski’s findings to whom we owe many thanks for allowing me to use the materials in this work.

² J. Bernhardt, *Środowisko geograficzne*, in: *Mragowo. Z dziejów miasta i powiatu*, Olsztyn 1975, pp. 7–14.

³ M. J. Hoffmann, *Johann Riedel – prekursor archeologii wschodniopruskiej w okresie oświecenia*, „Mragowskie Studia Humanistyczne”, ed. J. Gancewski, 2001, vol. 3, pp. 60–66.

⁴ E. Hollack, F. E. Peiser, *Das Gräberfeld von Moythienen*, Königsberg 1904.

⁵ E. Hollack, *Erläuterungen zur vorgeschichtlichen Übersichtskarte von Ostpreußen*, Glogau–Berlin 1908.

⁶ Ibidem, p. 149.

⁷ W. Gaerte, M. Toschke, *Ausgrabungen und Besichtigungen im Jahre 1927*, „Prussia”, 1927, vol. 27, p. 299.

⁸ H. Urbanek, *Die Flachgräberfelder Ostpreussens*, Königsberg 1941, passim.

⁹ Z. Bukowski, J. Dąbrowski, R. Odoj, *Sprawozdanie z podwodnych badań archeologicznych w jeziorze Piłakno, pow. Mragowo w 1961 roku*, „Sprawozdania Archeologiczne”, 1962, vol. 16, pp. 72–87; W. Ziemińska-Odojowa, *Wczesnożelazny kurhan w Rybnie, gmina Sorkwity, stanowisko 2*, „Rocznik Olsztyński”, 1981, vol. 12–13, pp. 259–311.

¹⁰ M. J. Hoffmann, *Wyniki badań cmentarzyska ciałopalnego w Sorkwicach, gm. loco, woj. Olsztyn. Kilka uwag o osadnictwie Pojezierza Mragowskiego w I tysiącleciu p.n.e.*, „Sprawozdania Archeologiczne”, 1993, vol. 45, pp. 159–181.

¹¹ W. Nowakowski, *Od Galindai do Galinditae. Z badań nad pradziejami bałtyjskiego ludu z Pojezierza Mazurskiego*, Warszawa 1995, pp. 23–24.

¹² L. Mellin-Wyczółkowska, „*Kreis Sensburg*” – mapa archeologiczna G.J.H. Hassela, 1:33 333, in: *Archeologia ziem pruskich. Nieznane zbiory i materiały archiwalne*, ed. M. J. Hoffmann i J. Sobieraj, Olsztyn 1999, pp. 177–181; compare for example, articles by: Wojciech Nowakowski, Marcin Gładki, Paweł Szymański, Zdzisław Skrok, Jacek Kowalski, Wojciech Wróblewski, Tomasz Nowakiewicz and Mateusz Bogucki in: „Studia Galindzkie”, vol. 1, ed. W. Wróblewski, 2003.

¹³ M. Biskup, G. Labuda, *Dzieje Zakonu Krzyżackiego w Prusach. Gospodarka – Społeczeństwo – Państwo – Ideologia*, Gdańsk 1986, p. 319; M. Golembiewski, *Lokacje miast na prawie chełmińskim*, in: *Studia Culmensia Historico-Juridica czyli Księga Pamiątkowa 750-lecia Prawa Chełmińskiego*, vol. 1, Toruń 1990, p. 296.

¹⁴ J. Gancewski, Lokacja i ustrój Mragowa, „Mragowskie Studia Humanistyczne”, 1999, vol. 1, p. 9 n.

¹⁵ M. Biskup, G. Labuda, *Dzieje Zakonu Krzyżackiego* (as n. 13), pp. 322 n.; F. Stomber, *Die erste Besiedlung des Kreises Sensburg*, in: *Unsere Masurische Heimat. Zum hundertjährigen Bestehen des Kreises Sensburg*, ed. K. Templin, Sensburg 1926, pp. 122–133.

¹⁶ Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz (henceforth: GStA PK), XX Hauptabteilung, Ordensfolianten, No. 105, 254a; *Preussisches Urkundenbuch* (henceforth: PrÜB), vol. 2, ed. M. Hein, E. Maschke, Königsberg 1932, No. 552, p. 312.

¹⁷ K. Kasiske, *Die Siedlungstätigkeit des Deutschen Ordens im östlichen Preußen bis zum Jahre 1410*, Königsberg 1934, pp. 120 nn; J. Gancewski, Lokacja (as n. 14), p. 9; W. Długokęcki, *Kolonizacja ziemi chełmińskiej, Prus i Pomorza Gdańskiego do 1410 r.*, in: *Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach. Władza i społeczeństwo*, ed. M. Biskupa, R. Czai, Warszawa 2008, p. 208 n.

¹⁸ J. Gancewski, Lokacja (as n. 14), p. 9; G. Białuński, *Uwagi o przywileju lokacyjnym miasta Mragowa z 1444 r.*, „Mragowskie Studia Humanistyczne”, vol. 6–7, Mragowo 2006, p. 28; G. A. v Mülverstedt, *Beitrag zur älteren Geschichte von Sehesten*, Magdeburg 1863, p. 61; A. Böttischer, *Bau- und Kunstdenkmäler in Masuren*, Königsberg 1896, pp. 99, 100.

¹⁹ P. G. Thielen, *Die Verwaltung des Ordensstaates Preussen vomehmlich im 15. Jahrhundert*, Köln–Graz 1965, pp. 95, 171; *Das Große Zinsbuch des Deutschen Ritterordens (1414–1438)* (henceforth: GZB), ed. P. G. Thielen, Marburg 1958, p. 221; P. Glaß, *Das Haus Seehesten*, in: *Der Kreis Sensburg. Aus dem Nachlass von P. Glass*, hrsg. v. F. Bredenber, *Ostdeutsche Beiträge. Aus dem Göttinger Arbeitskreis*, Bd. 15, Würzburg 1960, s. 62–67.

²⁰ M. Biskup, *Trzynastoletnia wojna z zakonem krzyżackim 1454–1466*, Warszawa 1967, pp. 125 n.

²¹ O. Wank, *Die Stadt Sensburg und ihr Umfeld im Spiegel staatlicher und kommunaler Archive- ein Beitrag zur wechselvollen Geschichte der Grenzregion Masuren*, in: *Preußische Landesgeschichte. Festschrift für Bernhart Jähning zum 60. Geburtstag*, ed. U. Arnold, M. Glauert, J. Sarnowsky, *Einzelchriften der Historischen Kommission für ost- und westpreußische Landesforschung*, vol. 22, Marburg 2001, p. 268; M. Biskup, *Wojna pruska, czyli walka Polski z zakonem krzyżackim z lat 1519–1521*, Olsztyn 1991, p. 263.

²² J. Małek, *Granice państwowe, kościelne i administracyjne Prus Książęcych w XVI w.*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1 (91), 1966, p. 136.

²³ O. Wank, *Die Stadt Sensburg* (as n. 21), p. 274; H. Nehls, *Sensburg als Garnisonstadt*, in: *Unsere Masurische Heimat* (as n. 15), pp. 311 n.

²⁴ S. Achremczyk, *Życie codzienne mazurskiego miasteczka*, „Mragowskie Studia Humanistyczne”, vol. 1, 1999, p. 55; J. Judziński, *Z dziejów Mragowa*, in: *Mragowo z dziejów miasta i powiatu*, Olsztyn 1975, pp. 88 n.

²⁵ G. Białuński, *Uwagi o przywileju lokacyjnym* (as n. 18), pp. 28 n.; J. Sikorski, *Rozwój przestrzenny miasta Mragowa*, „Mragowskie Studia Humanistyczne”, 1999, vol.1, pp. 19 n.

²⁶ K. Templin, *Die beiden Sensburger Handfesten*, in: *Unsere Masurische Heimat* (as n. 15), pp. 142 n.

²⁷ W. Krimpenfort, *Der Grundbesitz der Landstädte des Herzogtums Preussen. Geschichte, Wirtschaft, Recht, Sozialordnung*, Marburg 1979, p. 215; *Scriptores rerum Prussicarum*, vol. IV, Th. Hirsch, M. Toeppen, E. Strehlke, Leipzig 1870, p. 85; O. Wank, *Die Stadt Sensburg* (as n. 21), p. 269.

²⁸ GZB, p. 74; W. Krimpenfort, *Der Grundbesitz der Landstädte* (as n. 27), p. 214.

²⁹ GZB, p. 74.

³⁰ Compare J. Sikorski, *Rozwój przestrzenny miasta Mragowa* (as n. 26), p. 21; K. Templin, *Sensburg im 16. und 17. Jahrhundert*, in: *Unsere masurische Heimat* (as n. 15), pp. 156 n.

³¹ G. Białuński, *Uwagi o przywileju lokacyjnym* (as n. 18), p. 30 n.; M. Toeppen, *Historia Mazur. Przyczynek do dziejów krainy i kultury pruskiej*, trans. M. Szymańska-Jasińska, ed. G. Jasiński, Olsztyn 1995, pp. 141 n.

³² T. Lewerenz, *Die Großentwicklung der Kleinstädte im Ost- und Westpreußen bis zum Ende des 18. Jahrhunderts*, „Wissenschaftliche Beiträge zur Geschichte und Landeskunde Ostmitteleuropas” 101, Marburg 1976, pp. 62, 121, 187, 195; GStA PK, XX Hauptabteilung. Ostpreussische Folianten (henceforth: Ost. Fol.) No. 126, k. 1 n., K. Templin, *Sensburgs Entwicklung in der Ordenszeit*, in: *Unsere Masurische Heimat* (as n. 15), p. 139.

³³ GZB, p. 221; M. Toeppen, *Historia Mazur* (as n. 31), p. 143.

³⁴ GStA, XI. Hauptabteilung, G 10348a, G 10348b; J. Judziński, *Z dziejów Mragowa* (as n. 25), pp. 78 n.

³⁵ J. Sikorski, *Rozwój przestrzenny miasta Mragowa* (as n. 25), p. 22.

³⁶ O. Wank, *Die Stadt Sensburg* (as n. 21), p. 271.

³⁷ H. Samsonowicz, *Miasta pruskie na mapie średniowiecznej Europy*, „Mragowskie Studia Humanistyczne”, vol. 1, Mragowo 1999, pp. 5–7.

³⁸ O. Wank, *Die Stadt Sensburg* (as n. 21), pp. 269 n.

³⁹ O. Wank, *Einwohnerliste der Stadt Sensburg*, von 1539, 1585, 1635, 1736 und 1849, „Altpreussische Geschlechterkunde”, Bd. 41, 1993, pp. 133–172; J. Małek, *Mieszkańcy Mragowa w czasach nowożytnych*, „Mragowskie Studia Humanistyczne”, vol. 1, 1999, p. 46.

⁴⁰ J. Judziński, *Z dziejów Mragowa* (as n. 24), pp. 80 n.; R. Kincel, *Społeczeństwo Mragowa na początku XVIII w.*, „Mragowskie Studia Humanistyczne”, vol. 1, 1999, p. 37; J. Gancewski, *Die Einwohner der Stadt Sensburg um die Wende des 18. zum 19. Jahrhundert nach einer Liste der in der Stadt Sensburg zwischen Trinitatis 1773 und 1809 angekommenen und abgegangenen Bürger*, „Altpreussischer Geschlechterkunde”, Hamburg 2005, vol. 35, p. 310.

⁴¹ O. Wank, *Die Stadt Sensburg* (as n. 21), p. 273; T. Lewerenz, *Die Größenentwicklung* (as n. 32), p. 242.

⁴² S. Achremczyk, *Życie codzienne* (as n. 24), pp. 54 n.

⁴³ GStA PK, XX. Hauptabteilung, Ostpreussische Folianten, No. 1284, p. 213 n.; O. Wank, *Die Stadt Sensburg* (as n. 21), p. 270; J. Judziński, *Z dziejów* (as n. 24), p. 90; R. Kincel, *Społeczeństwo Mragowa* (as n. 40), p. 29 n.

⁴⁴ K. Templin, *Die Entwicklung der Sprachverhältnisse im Kreise Sensburg*, in: *Unsere Masurische Heimat* (as n. 15), pp. 392 n.; J. Małek, *Mieszkańcy Mragowa* (as n. 39), pp. 46 n.

⁴⁵ J. Gancewski, *Die Einwohner der Stadt* (as n. 40), passim.

⁴⁶ K. Templin, *Sensburg im 16. Jahrhundert* (as n. 30), p. 157.

⁴⁷ J. Judziński, *Z dziejów* (as n. 24), p. 76.

⁴⁸ J. Gancewski, *Die Einwohner der Stadt* (as n. 41), p. 310 n.

⁴⁹ GZB, p. 77; M. Toeppen, *Historia Mazur* (as n. 32), p. 143.

⁵⁰ J. Judziński, *Z dziejów* (as n. 24), p. 82; T. Lewerenz, *Die Größenentwicklung* (as n. 31), p. 242.

⁵¹ *Das Große Ämterbuch des Deutschen Ordens*, ed. W. Ziesemer, Danzig 1921, pp. 168 n.: „In der molen czu Sensburg, czu Seesten gelassen”.

⁵² Ibidem, p. 189; O. Wank, *Die Stadt Sensburg* (as n. 21), p. 274.

⁵³ J. Judziński, *Z dziejów* (as n. 24), p. 82; W. Krimpenfort, *Der Grundbesitz der Landstädte* (as n. 27) p. 214.

⁵⁴ GStA PK, XX. Hauptabteilung, Ostpreussische Folianten, No. 348, p. 30 n.

⁵⁵ J. Judziński, *Z dziejów* (as n. 24), s. 73; O. Wank, *Die Stadt Sensburg* (as n. 21), pp. 269, 271.

⁵⁶ *Das Marienburger Tresslerbuch der Jahre 1399–1409*, ed. E. Joachim, Königsberg 1896, pp. 490, 549, 553.

⁵⁷ K. Templin, *Die beiden Sensburger Handfeste* (as n. 26), p. 142.

⁵⁸ R. Bitowt, *Nekropolie Mragowa*, „Mragowskie Studia Humanistyczne”, vol. 1, 1999, pp. 103 n.; P. Dobkowska, M. Adamiak, *Cmentarz ewangelicko-augsburski w Mragowie*, „Mragowskie Studia Humanistyczne”, vol. 8/9, 2006/2007, pp. 199–213.

⁵⁹ K. Templin, *Sensburg im. 16. Jahrhundert* (as n. 30), s. 151; J. Małek, *Michał Meurer – reformator Mazur*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, 1962, fasc. 3, p. 567.

⁶⁰ O. Wank, *Die Stadt Sensburg* (as n. 21), p. 269.

⁶¹ Ibidem, p. 270; J. Małek, *Mieszkańcy Mragowa* (as n. 40), p. 44; G. Białuński, *Przemiany społeczno-ludnościowe południowo-wschodnich obszarów Prus Krzyżackich i Książęcych (do1568 roku)*, Olsztyn 2001, passim.

⁶² K. Templin, *Die lateinischen Stadtschulen des Kreises Sensburg im 18. Jahrhundert*, in: *Unsere Masurische Heimat* (as n. 15), s. 244 n.; O. Wank, *Die Stadt Sensburg* (as n. 21), pp. 273, 276; J. Judziński, *Z dziejów* (as n. 24), p. 85.

⁶³ J. Judziński, *Z dziejów* (as n. 24), p. 107; K. Templin, *Der erste Russeneinfall*, in: *Unsere Masurische* (as n. 15), pp. 314 n.; idem, *Der zweite Russeneinfall*, in: ibidem, pp. 339 n.

⁶⁴ *Historia Pomorza (1815–1850)*, vol. 3, part 1: *Gospodarka, społeczeństwo, ustrój*, ed. St. Salmonowicz, K. Ślaski, B. Wachowiak, Poznań 1992, p. 44.

⁶⁵ K. Templin, *Die Gründung des Kreises Sensburg*, in: *Unsere Masurische Heimat* (as n. 15), s. 263 n.; O. Wank, *Die Stadt Sensburg* (as n. 21), p. 275.

⁶⁶ J. Judziński, *Z dziejów* (as n. 24), p. 97; K. Templin, *Die Entwicklung des Kreises Sensburg unter seinen vier Landräten 1818–1918*, in: *Unsere Masurische Heimat* (as n. 15), p. 277.

⁶⁷ Archiwum Państwowe w Olsztynie (henceforth: APO), Magistrat Sensburg, Bauangelegenheiten, entry no. 258; K. Templin, *Der große Sensburger Brand im März 1822*, in: *Unsere Masurische Heimat* (jak przyp. 15), pp. 265 n.

⁶⁸ APO, Magistrat Sensburg, Bauangelegenheiten, entry no. 258/89, sheet 133, 140; ibidem, entry no. 171/ 79 v; J. Sikorski, *Rozwój przestrzenny miasta Mragowa* (as n. 25), pp. 23 n.

⁶⁹ APO, Magistrat Sensburg, Bauangelegenheiten, entry no. 258/ 99 sheet 9, 10; ibidem, entry no. 258/89, p. 1 r.

⁷⁰ APO, Magistrat Sensburg, Bauangelegenheiten, entry no. 258/94, pp. 1–4r, 26 n.

⁷¹ J. Sikorski, *Rozwój przestrzenny miasta Mragowa* (as n. 25), p. 25.

⁷² J. Judziński, *Z dziejów* (as n. 24), p. 103; K. Templin, *Die Entwicklung des Kreises Sensburg* (as n. 66), p. 275 n.

⁷³ H. Nehls, *Sensburg als Garnisonstadt* (as n. 23), p. 312 n.

⁷⁴ R. Bitowt, *Nekropolie Mragowa* (as n. 58), p. 110 n.; J. Sikorski, *Rozwój przestrzenny miasta Mragowa* (as n. 25), p. 25.

⁷⁵ J. Sikorski, *Rozwój przestrzenny miasta Mragowa* (as n. 25), p. 26.

⁷⁶ O. Wank, *Die Stadt Sensburg* (as n. 21), p. 281; J. Judziński, *Z dziejów* (as n. 24), p. 108.

⁷⁷ J. Sikorski, *Rozwój przestrzenny miasta Mragowa* (as n. 25), p. 25.

⁷⁸ K. Templin, *Die Entwicklung des Kreises Sensburg* (as n. 67), pp. 277, 279, 281; J. Judziński, *Z dziejów* (as n. 24), p. 102.

⁷⁹ P. Troje, O. Neubacher, *Die landwirtschaftlichen Verhältnisse im Kreise Sensburg*, in: *Unsere Masurische Heimat* (as n. 15), pp. 430 n.

⁸⁰ K. Templin, *Die Entwicklung des Kreises Sensburg* (as n. 66), p. 276; J. Judziński, *Z dziejów* (as n. 24), p. 96; O. Wank, *Die Stadt Sensburg* (as n. 21), p. 277.

⁸¹ O. Wank, *Die Stadt Sensburg* (as n. 21), p. 283.

⁸² O. Wank, *Einwohnerliste der Stadt Sensburg* (as n. 39), pp. 160 n.; K. Templin, *Die Entwicklung des Kreises Sensburg* (as n. 66), p. 276.

⁸³ O. Wank, *Die Stadt Sensburg* (as n. 21), pp. 277 n.; J. Judziński, *Z dziejów* (as n. 37), p. 98.

⁸⁴ R. Bitowt, *Nekropolie Mragowa* (as n. 58), p. 109.

⁸⁵ E. Iwaniec, *Staroobrzędowcy*, in: *Mragowo* (as n. 24), pp. 217–238; M. Toeppen, *Die Einwanderung der Philipponen*, in: *Unsere Masurische Heimat* (as n. 15), pp. 267–270.

⁸⁶ J. Hochleitner, *Atmosfera kulturowo-historyczna towarzysząca wzniesieniu kościoła św. Wojciecha w Mragowie*, „Mragowskie Studia Humanistyczne”, vol. 3, 2001, pp. 51 n.; J. Judziński, *Z dziejów* (as n. 24), p. 98; R. Bitowt, *Nekropolie Mragowa* (as n. 58), p. 107; G. Grossmann, *Katholiken im Kreise Sensburg*, in: *Unsere Masurische Heimat* (as n. 15), pp. 296–270.

⁸⁷ K. Templin, *Die Entwicklung der Sprachverhältnisse* (as n. 44), pp. 392 n.; J. Małek, *Mieszkańcy Mragowa* (as n. 39), p. 48 n.

⁸⁸ G. Jasiński, *Kościół ewangelicki na Mazurach w pierwszej połowie XIX w. (problemy organizacyjne i językowe)*, „Mragowskie Studia Humanistyczne”, vol. 6/7, 2004/2005, p. 137; idem, *Statystyka językowa powiatu mragowskiego za lata 1824–1840*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, 2009, No. 3, pp. 423–431; K. Templin, *Die Entwicklung der Sprachverhältnisse im Kreise Sensburg* (as n. 44), p. 394; J. Judziński, *Z dziejów* (as n. 24), p. 101.

⁸⁹ T. Willan, *Po wyzwoleniu*, in: *Mragowo. Z dziejów miasta i powiatu* (as n. 15), p. 239; R. Tomkiewicz, *Mragowo w latach 1945–1947*, „Mragowskie Studia Humanistyczne”, vol. 1, 1999, pp. 69 n.

⁹⁰ H. Murawska, *Ludność z polskich Kresów Wschodnich w powiecie mragowskim*, „Mragowskie Studia Humanistyczne”, vol. 1, 1999, pp. 89-1-2; A. Sakson, *Mazurzy społeczność pogranicza*, Poznań 1990, p. 44.

⁹¹ S. Żyromski, *Ludność*, in: *Mragowo. Z dziejów miasta i powiatu* (as n. 15), pp. 269 n.

⁹² B. Wilamowski, H. Ziąlkowa, *Przemysł*, in: ibidem, pp. 335–350.

BIBLIOGRAFIA HISTORII MIASTA MRĄGOWA (WYBÓR)

BIBLIOGRAPHY OF THE HISTORY OF THE CITY OF MRĄGOWO (SELECTION)

1. BIBLIOGRAFIE BIBLIOGRAPHIES

Bibliografia historii Pomorza Wschodniego i Zachodniego oraz krajów regionu Bałtyku, opr. H. Baranowski, W. Chojnacki, U. Zaborska, w: „Zapiski Historyczne”, t. 24, 1958–.
Bibliographie der Geschichte von Ost- und Westpreußen, bearb. v. E. Wermke, Bd. 1-4, Königsberg, Aalen, Bonn, Marburg, 1933-1978.
Bibliographie zur Geschichte Ost- und Westpreußen, od 1994, bearb. v. E. Janus, U. Zaborska, Marburg 1998–.

2. CZASOPISMA JOURNALS

„Altpreussische Geschlechterkunde : Blätter des Vereins für Familienforschung in Ost-und Westpreussen”, 1927-1943, 1953–.
„Beiträge zur Geschichte Westpreußens. Zeitschrift der Copernicus-Vereinigung zur Pflege der Heimatkunde und Geschichte Westpreußens e.V.” Nr. 1, 1967–.
„Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, z. 1, 1957–.
„Mitteilungen der literarischen Gesellschaft Masovia”, Jg. 1–33, 1896–1928.
„Mrągowskie Studia Humanistyczne”, t. 1, 1999–.
“Preussenland : Mitteilungen der Historischen Kommission für Ost- und Westpreussische Landesforschung”, Jg. 1, 1963–.
“Prussia: Zeitschrift der Altertumsgesellschaft Prussia “, Jg. 1–35, 1874–1943.
„Rocznik Olsztyński”, t. 1, 1958–.
„Studia Galindzkie”, t. 1, 2003–.
„Zapiski Historyczne” – do 1955 „Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, t. 1, 1908–.

3. WYDAWNICTWA ŹRÓDŁOWE SOURCE PUBLICATIONS

Acten der Ständetage Preußens unter der Herrschaft des Deutschen Ordens, hrsg. v. M. Toepfen, Bd. 1–5, Leipzig 1877–1886.
Das Große Ämterbuch des Deutschen Ordens, hrsg. v. W. Ziesemer, Danzig 1921.
Das Marienburger Tresslerbuch der Jahre 1399–1409, hrsg. v. E. Joachim, Königsberg 1896.
G. A. Mülverstedt, *Die Vasallen-Register und Tabellen der Hauptämter in Masuren. Zur Geschichte masurischer Ortschaften*, „Mitteilungen der literarischen Gesellschaft Masovia”, Lötzen 1906, H. 11.
Preußisches Urkundenbuch, Bd. 1–6, hrsg. v. A. Seraphim, M. Hein, E. Maschke, H. Koeppen, K. Conrad, Königsberg–Marburg 1882–2000.
Scriptores rerum Prussicarum, hrsg. v. T. Hirsch, M. Toepfen, E. Strehlke, Bd. 1–5, Leipzig 1861–1874.
B. Jähnig, *Teilbestände der staatlichen Kirchenverwaltung Ostpreußens (Regierungspräsidenten und Konsistorium) im Kaliningrader Gebietsarchiv*, „Preußenland”, Jg. 41, 2003, Nr 2, s. 59–64.
Wizytacja biskupstwa sambijskiego z 1569 roku, wyd. J. Wijaczka (Fontes TNT 90), Toruń 2001.
Das Große Zinsbuch des Deutschen Ritterordens (1414–1438), hrsg. v. P. Thielen, Marburg 1958.

4. OGÓLNE OPRACOWANIA HISTORII MIASTA GENERAL STUDIES OF THE HISTORY OF THE CITY

G. Białuński, *Przemiany społeczno-ludnościowe południowo-wschodnich obszarów Prus Krzyżackich i Książęcych (do1568 roku)*, Olsztyn 2001.
G. Białuński, *Uwagi o przywileju lokacyjnym miasta Mrągowa z 1444 r.*, „Mrągowskie Studia Humanistyczne”, t. 6–7, Mrągowo 2006, s. 28–33.
M. Biskup, G. Labuda, *Dzieje Zakonu Krzyżackiego w Prusach. Gospodarka–Społeczeństwo–Państwo–Ideologia*, Gdańsk 1986.
J. Gancewski, *Lokacja i ustrój Mrągowa*, „Mrągowskie Studia Humanistyczne”, t. 1, 1999.
Der Kreis Sensburg, Aus dem Nachlass von P. Glass, hrsg. v. F. Bredenber, Ostdeutsche Beitraege. Aus dem Goettinger Arbeitskreis, Bd. XV, Würzburg 1960.
T. Lewerenz, *Die Grössenentwicklung der Kleinstädte im Ost- und Westpreussen bis zum Ende des 18. Jahrhunderts*, „Wissenschaftliche Beiträge zur Geschichte und Landeskunde Ost-mittleuropas. Im Auftrage des Johann-Gotfried-Herder-Instituts”, Marburg 1976.
W. Marczuk, *Mrągowo dawniej i dziś = Sensburg damals und heute*, Tczew 2003.
Mrągowo. Z dziejów miasta i powiatu, Olsztyn 1975.
G. A. v Mülverstedt, *Beitrag zur älteren Geschichte von Sehesten*, Magdeburg 1863
W. Nowakowski, *Od Galindai do Galinditae. Z badań nad pradziejami bałtyjskiego ludu z Pojezierza Mazurskiego*, Warszawa 1995.
H. Samsonowicz, *Miasta pruskie na mapie średniowiecznej Europy*, „Mrągowskie Studia Humanistyczne”, t. 1, 1999, s. 5-7.
K. Staniszewski. *Powiat mrągowski (= Mrągowo County)*, Bydgoszcz 2009.
M. Toeppen, *Geschichte Masurens. Ein Beitrag zur preussischen Landes- und Kulturgeschichte*, Danzig 1870.
M. Toeppen, *Historia Mazur. Przyczynek do dziejów krainy i kultury pruskiej*, przeł. M. Szymańska-Jasińska, opr. G. Jasiński, Olsztyn 1995.
R. Tomkiewicz, *Mrągowo w latach 1945–1947*, „Mrągowskie Studia Humanistyczne”, t. 1, 1999, s. 69–88
Unsere masurische Heimat. Zum hundertjaehrigen Bestehen des Kreises Sensburg, hrsg. v. K. Templin, Sensburg 1926.
O. Wank, *Die Stadt Sensburg und ihr Umfeld im Spiegel staatlicher und kommunaler Archive-ein Beitrag zur wechsellvollen Geschichte der Grenzregion Masuren*, w: *Preußische Landesgeschichte, Festschrift für Bernhart Jähnig zum 60. Geburtstag*, hrsg. v. U. Arnold, M. Glauert, J. Samowsky, „Einzelschriften der Historischen Kommission für ost- und west-preußische Landesforschung”, Bd. 22, Marburg 2001, s. 265–292.

H. Urbanek, *Die Flachgräberfelder Ostpreußens*, Königsberg 1941.
W. Ziemińska-Odojowa, *Wczesnożelazny kurhan w Rybnie, gmina Sorkwity, stanowisko 2*, „Rocznik Olsztyński”, t. XII/XIII, 1981, s. 259–311.

5. HISTORIA BUDOWNICTWA I PRZESTRZEŃ MIEJSKA THE HISTORY OF CONSTRUCTION AND MUNICIPAL SPACE

R. Bitowt, *Nekropolie Mrągowa*, „Mrągowskie Studia Humanistyczne”, t. 1, 1999, s. 103–113.
P. Dobkowska, M. Adamiak, *Cmentarz ewangelicko-augsburski w Mrągowie*, „Mrągowskie Studia Humanistyczne”, t. 8/9, 2006/2007, s. 199–213.
J. Sikorski, *Rozwój przestrzenny miasta Mrągowa* „Mrągowskie Studia Humanistyczne”, t. 1, 1999, s. 19–27.

6. HISTORIA SPOŁECZNO-GOSPODARCZA SOCIAL-ECONOMIC HISTORY

S. Achremczyk, *Życie codzienne mazurskiego miasteczka*, „Mrągowskie Studia Humanistyczne”, t. 1, 1999, s. 51–58.
G. Białuński, *Przemiany społeczno-ludnościowe południowo-wschodnich obszarów Prus Krzyżackich i Książęcych (do 1568 roku)*, Rozprawy i Materiały Ośrodka Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie, nr 195, Olsztyn 2001.
J. Gancewski, *Die Einwohner der Stadt Sensburg um die Wende des 18. zum 19. Jahrhundert nach einer Liste der in der Stadt Sensburg zwischen Trinitatis 1773 und 1809 angekommenen und abgegangenen Bürger*, „Altpreussischer Geschlechterkunde”, Bd. 35, 2005, s. 309–320.
M. J. Hoffmann, *Johann Riedel – prekursor archeologii wschodniopruskiej w okresie oświecenia*, „Mrągowskie Studia Humanistyczne”, t. 3, 2001, s. 60–66.
E. Hollack, F. E. Peiser, *Das Gräberfeld von Moythienen*, Königsberg 1904.
G. Jasiński, *Statystyka językowa powiatu mrągowskiego za lata 1824–1840*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, 2009, nr 3, s. 423–431.
B. Jähnig, *Wykaz urzędów. Dostojnicy zakonu krzyżackiego w Prusach*, w: *Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach. Podziały administracyjne i kościelne od XIII do XVI wieku*, pod red. Z. H. Nowaka przy współpracy R. Czai, Toruń 2000.
W. Kimpenfort, *Der Grundbesitz der Landstädte des Herzogtums Preussen: Geschichte, Wirtschaft, Recht, Sozialordnung*, Marburg 1979.
J. Małek, *Mieszkańcy Mrągowa w czasach nowożytnych*, „Mrągowskie Studia Humanistyczne”, t. 1, 1999, s. 45–50.
H. Murawska, *Ludność z polskich Kresów Wschodnich w powiecie mrągowskim*, „Mrągowskie Studia Humanistyczne”, t. 1, 1999, s. 89–102.
A. Sakson, *Mazurzy społeczność pogranicza*, Poznań 1990.
O. Wank, *Einwohnerliste der Stadt Sensburg, von 1539, 1585, 1635, 1736 und 1849*, „Altpreussische Geschlechterkunde”, Jg. 41, 1993, s. 133–172.
O. Wank, *Quellenkundlicher Beitrag zur Siedlungs- und Bevölkerungsgeschichte des kreises Sensburg*, „Altpreussische Geschlechterkunde”, Jg. 38, 1990, s. 449–552.

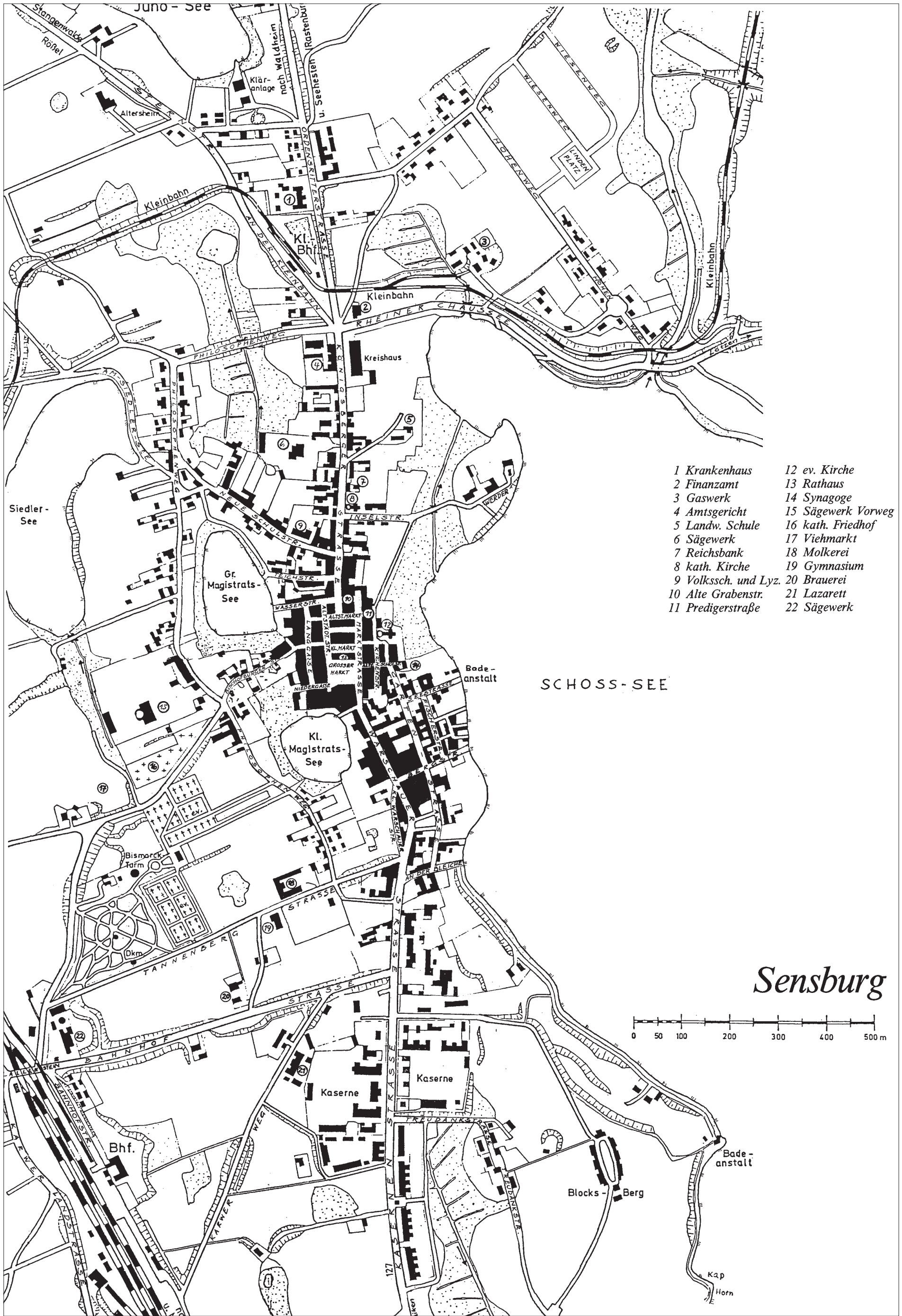
7. HISTORIA SZTUKI, KULTURY HISTORY OF ART, CULTURE

A. Böttischer, *Bau- und Kunstdenkmäler Provinz Ostpreußen. Masuren. Mit zahlreichen Abbildungen*, Königsberg 1896.
J. Hochleitner, *Atmosfera kulturowo-historyczna towarzysząca wzniesieniu kościoła św. Wojciecha w Mrągowie*, „Mrągowskie Studia Humanistyczne”, t. 3, 2001, s. 51–59.
G. Jasiński, *Kościół ewangelicki na Mazurach w pierwszej połowie XIX w. (problemy organizacyjne i językowe)*, „Mrągowskie Studia Humanistyczne”, t. 6/7, 2004/2005, s. 135–154.
J. Małek, *Michał Meurer – reformator Mazur*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, 1962, z. 3, s. 561–568.
W. Marczuk, *Mrągowo i dawny powiat na starej widokówce = Sensburg und der frühere Kreis auf alten Ansichtskarten*, Mrągowo 2007.

8. KARTOGRAFIA CARTOGRAPHY

Allgemeine Kartensammlung Provinz Westpreußen. Spezialinventar, bearb. v. W. Bliss (Veröffentlichungen aus den Archiven Preußischer Kulturbesitz 50), Köln–Weimar–Wien 2000.
J. Gancewski, *Rozwój przestrzenny i architektoniczny Mrągowa w wiekach XIX i XX. Źródła do atlasu historycznego miast polskich – Mrągowo*, „Mrągowskie Studia Humanistyczne”, t. 6/7, 2004/2005, s. 334–349.
E. Hollack, *Erläuterungen zur vorgeschichtlichen Übersichtskarte von Ostpreußen*, Glogau–Berlin 1908.
Historische Pläne und Grundrisse von Städten und Ortschaften in Polen: ein deutsch-polnischer Katalog, hrsg. v. A. Jammers, bearb. v. E. Klemp, Wiesbaden 2000.
E. Keyser, *Verzeichnis der ost- und westpreußischen Stadtpläne* (Einzelschriften der Historischen Kommission für ost- und westpreußische Landesforschung 3), Königsberg 1929.
I. Mellin-Wyczółkowska, *„Kreis Sensburg” – mapa archeologiczna* G. J. H. Hassela, 1:33 333, Archeologia ziem pruskich. Nieznane zbiory i materiały archiwalne, pod red. M. J. Hoffmanna i J. Sobieraja, Olsztyn 1999, s. 177–181.
Plany miast w polskich archiwach państwowych, opr. M. Lewandowska, M. Stelmach, Warszawa 1996.
Die Pläne und Grundrisse von Städten sozialistischer Länder Europas (1574-1850), bearb. v. W. Klaus (Kartographische Bestandsverzeichnisse der Deutschen Staatsbibliothek 3), Berlin 1976.
Die Plankammer der Regierung Marienwerder. Spezialinventar 1670–1919, bearb. v. W. Bliss (Veröffentlichungen aus den Archiven Preußischer Kulturbesitz 19), Köln–Wien 1982.

II. 8. Mragowo. Plan miasta około 1928 / Mragowo. The city plan about 1918, F. Barran, Städte – Atlas Ostpreussen, Leer 1988, s./p. 122–123.

OPIS MAP I WIDOKÓW

1. Mrągowo. Plan katastralny 1851–1863.

Skala: 1 : 2 500.
Opracowany na podstawie wielobarwnej mapy katastralnej 1851–1863 w skali 1 : 3 000.
Opracowanie historyczne: Jan Gancewski.
Opracowanie kartograficzne: Dariusz Chwiałkowski, Agnieszka M. Noryśkiwicz, Radosław Golba.
Rysunek, papier, karton.
Tytuł: *Gemarkungskarte in 15. Blättern; Nach einer durch den Geometer Seydler aufgenommenen und im Maßstabe 1:3000 entworfenen Original-Karte, copiert im Monat Febraur 1863 durch den Geo[meter] und Kar[tograph] Pugern*, karty 13, 15.
Archiwum Państwowe w Olsztynie, sygn. 677-P-329-9, Blatt 13, 15.
2. Mrągowo. Rozwój przestrzenny miasta XIV–XX w.

Skala 1 : 5 000, 1 : 40 000.
Opracowanie historyczne: Jan Gancewski, Roman Czaja.
Opracowanie kartograficzne: Radosław Golba, Zenon Kozieł, Agnieszka Pilarska.
3. Mrągowo. Okolice miasta. 1796–1802.

Skala: 1 : 50 000.
Rysunek wielobarwny, papier.
Fragment z: *Karte von den Provinzen Litthauen, Ost und West Preussen u. d. Netz-Distrikte Auf Befehl Ihrer Majestäten des Königs Friedrich Wilhelm II und Friedrich Wilhelm III auf Antrag des Staats Ministers und Departements-Chefs Freiherrn von Schrötter in den Jahren 1796 bis 1802 vermessen und topographisch aufgenom[m]en von Friedrich Bernhard Engelhardt Königlichem Kriegs und Domainen-Rathe, und Bau-Director in Neu-Ost-Preußen*.
Staatsbibliothek zu Berlin – Stiftung Preussischer Kulturbesitz, sygn. III C, N 1020, Section 48, 55.
4. Mrągowo. Okolice miasta 1928.

Skala: 1 : 25 000.
Druk kolorowany, papier.
Fragmenty map topograficznych (Meßtischblatt): arkusze nr 2093 („Giesenu”), pomiar 1928, wyd. 1944; 2094 („Weißenburg”), pomiar 1927, wyd. 1944; 2193 („Sensburg”) pomiar 1928, wyd. 1942; 2194 („Kossewen”) pomiar 1928, wyd. 1942.
Wydawca: Preussischen Landesaufnahmen.
Zbiory Kartograficzne Wydziału Nauk o Ziemi Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, nr inv. X/212/1; IX/179/2; X 213/2, IX/1901.
- 5a. Mrągowo. Plan miasta z około 1700.

Skala: ca 1 : 5 000.
Rysunek wielobarwny, papier, wymiary: 39,5 x 33,5 cm.
Autor: Samuel von Suchodoletz.
Tytuł: *Eigentlicher Grundriß der churfürstlichen den Juni 1698 abgebrannten Stadt Sensburg*.
Wie die schwartz illuminirte[n] Stette aussweisen. Die roth illuminirte als der Kirchen-Widdem und die Schulle auch die Scheinen, so an beyden Seiten gelegen geblieben und nun in Gottes namen wieder auffgebauet soll werden, zeigt neben stehende Taffel und Abriß.
Nota bene. Ob mehr Gaßen, wie die mit Kreutzen,
1. bezeichnete Baustette[n] zeigen nötig wehren, so gibt die Gelegenheit, des Ohrts nicht zu neue[n] Baustette[n] zu machen,
2. derhalben umb bequemer Zufahrten werden die Eken von den Ekhäuser abgeschnitten, sonsten auch die stehende Mauernkeller und Schorsteine hinder,
3. eine gerade Straße zu machen, wie die Puncten weisen hinder, die nidrig ...sit [?] und nochstehende Häuser,
4. Eine Defenssion von Wall, Brustwehre[n] oder Mauren zu machen hindern die nahe gelegene Berge, Wasser und Brüchen.

Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz Berlin-Dahlem, sygn. XI. HA Karten, G 10 348 a.
- 5b. Mrągowo. Plan miasta z około 1700.

Skala: ca 1 : 5 000.
Rysunek wielobarwny, papier, wymiary: 39,5 x 33,5 cm.
Autor: Samuel von Suchodoletz.
Tytuł: *Grundriß wie die churfürstliche den 24. Juni 1698 abgebrannte Stadt Sensburg soll wiederumb in Gottes nahmen auffgebauet und in auffnehmen gebracht werden.*
Wozu auch S[eine] churfürstliche Durch[aucht] aus Landes Vätterlicher Hulde und Gnaden gewisse freyjahren geben, mit folgender Bedinge als:
1. dass die Bürgerschaft alle Gottsfürchtig und unter einander einig seyn sollen,
2. dass breite, gerade und mehr Gassen gemacht warden auch noch 2 Brunnen gegraben,
3. dass die Häuser alle gleich hoch auff von Steinen gemaurten Fundament und die Gibel gleicher Form und Höhe gebauet werden,

4. dass alle die Schor[n]steinen und umb die Offen maßive gemauert werden,

5. dass kein Gebäude in der Stadt mit Strohe sondern alle mit Dachpfanen bedeket werden,

6. dass nur diejenigen Gebäude worin mit Feuer nicht hantiret wirdt mit andern nur ad interim mit Bretter auff kurtze Zeit zubedecken erlaubet wird.

7. dass weil alle Häuser von Pur Kihnholtz gebauet warden, sollen alle Stuben in und ausswendig im Leim bekleidet werden,

8. sonderlich aber alle diejenigen Handwerker, welch emit Feuer auch Feuer fassenden Hantirung Tag und Nacht umbgehen, sollen ihre Werckstuben mit Leim in und ausswendig bekleiden und alle Häuser den Boden durch und durch gestrichen und beklebet haben und keine Werckstube mit Dühlen auslegen sondern mit Steinen oder Ziegeln pflastern,

9. die Töpffer-Offen welche zwischen der Stadt und die Scheinen stehen sollen auf den nechts gelegenen Werder versetzt werden,

10. dass die Widdem und die Schulle alss auch die außerhalb der Stadt zwischen den Scheinen stehende Wohnhäuser mit Dachpfanen bedeket werden.

11. dass die Graben von einem See zu dem andren breiter gegraben und das Wasser rund umb der Stadt geführet werden,

12. über dieses alles wie in ordentlichen Städte[n] gebräuchlich sollen gewisse geschworne Feuermanner bestellet werden, welche die Schor[n]stein[e] und Häuser alle Monat[e] visitieren und die Straffe zu[r] Unterhaltung des Feuersgeräthe anwenden, als ledern Eymer, Handspritzen und andern Spritzen, Leytern, Feuerhaken, Wasserkwiwn aufschleiffen mit eisen beschlagen. Auch ein jeder Wirt 1 oder 2 leder Eymer halten und Acht haben auf sein Feuer und Gesinde.

So wirdt Gott aus Gnaden für Unglück bewahren.
6. Mrągowo. Okolice miasta, 1923–1934.

Skala 1 : 100 000.
Druk czarno-biały, papier.
Fragmenty map z „Reichskarte”, arkusze: nr 29, druk 1932; nr 30, druk 1933; nr 44, druk 1923; nr 45, druk 1934.
Wydawca: Verlag des Reichsamtes für Landesaufnahme.
Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu, sygn. M-1143; M 332/45; M 4494.
7. Mrągowo. Zdjęcie lotnicze 1931.

„Luftaufnahme der Stadt Sensburg”, widok centrum miasta od strony południowej.
Herder-Institut für historische Ostmitteleuropaforschung w Marburgu, Inv.-Nr. 57411.
8. Mrągowo. Ortofotomapa 2010

Skala: 1:10 000 . Piksel 50 cm.
Centralny Ośrodek Dokumentacji Geodezyjno-Kartograficznej w Warszawie.
9. Mrągowo. Mapa topograficzna 2001.

Skala: 1 : 10 000.
Centralny Ośrodek Dokumentacji Geodezyjno-Kartograficznej w Warszawie.
10. Mrągowo. Zdjęcia lotnicze 2012.

Piksel 10 cm.
A. Część północna miasta.
B. Część południowa miasta.
Centralny Ośrodek Dokumentacji Geodezyjno-Kartograficznej w Warszawie.
11. Mrągowo. Zdjęcia lotnicze 2013.

Autor: Marian Modzelewski
A.[2290]
Widok na północną część miasta.
B.[2303]
Widok na południową część miasta w rejonie ul. Wojska Polskiego, zabudowa szeregowa z lat 1918–1939 oraz budownictwo jednorodzinne z lat 70. i 80. XX w.
C.[2337]
Widok na centrum miasta od strony południowej.
D.[2340]
Widok na północną część miasta wokół ulicy Królewieckiej (Königsbergerstraße), na pierwszym planie obecny gmach sądu, po przeciwnej stronie ulicy: Urząd Miasta, Gminy i Starostwa Powiatowego (dawnej *Landratsamt*).
E.[2343]
Widok na centrum miasta.
F.[2349]
Widok na centrum miasta, na pierwszym planie po prawej stronie ratusz, a po jego lewej stronie ulica Mały Rynek, w głębi kościół ewangelicko-augsburski.

DESCRIPTION OF MAPS AND SIGHTS

1. Mrągowo: cadastral plan of 1851–1863.

Scale: 1 : 2500.
Prepared on the basis of the multicolored cadastral map 1851–1863 a scale 1 : 3 000.
Historical content: Jan Gancewski.
Cartographic preparation and processing: Dariusz Chwiałkowski, Agnieszka M. Noryskiewicz, Radosław Golba.
Drawing, paper and carbon paper .
Title: *Gemarkungskarte in 15. Blättern; Nach einer durch den Geometer Seydler aufgenommenen und im Maßstabe 1:3000 entworfenen Original-Karte, copiert im Monat Febraur 1863 durch den Geo[meter] und Kar[tograph] Pugern*, sheets 13, 15.
State Archive in Olsztyn, entry 677-P-329-9, Blatt 13, 15.

2. Mrągowo: the spatial development of the city in the 14th-20th centuries

Scale: 1 : 5000, 1 : 40 000.
Historical content: Jan Gancewski, Roman Czaja.
Cartographic preparation and processing: Radosław, Golba, Zenon Koziół, Agnieszka, Pilarska.

3. Mrągowo. The vicinity of the town, 1796–1802.

Scale: 1 : 50 000.
Multicolored drawing, paper.
Extract from the map: *Karte von den Provinzen Lithauen, Ost und West Preussen u. d. Netz-Distrikte Auf Befehl Ihrer Majestäten des Königs Friedrich Wilhelm II und Friedrich Wilhelm III auf Antrag des Staats Ministers und Departements-Chefs Freiherrn von Schrötter in den Jahren 1796 bis 1802 vermessen und topographisch aufgenom[m]en von Friedrich Bernhard Engelhardt Königlichem Kriegs und Domainen-Rathe, und Bau-Director in Neu-Ost-Preußen*.
Staatsbibliothek zu Berlin – Stiftung Preussischer Kulturbesitz, entry no. III C, N 1020, Sections 48, 55.

4. Mrągowo. The vicinity of the town, 1928.

Scale: 1:25 000.
Coloured print, paper.
Extract from the topographic map (Meßtischblatt) – sheet no. 2093 („Giesenuau“), survey in 1928, published in 1944; sheet no. 2094 („Weißenburg“), survey in 1928, published in 1944; sheet no. 2193 („Sensburg“) survey in 1928, published in 1942; sheet no. 2194 („Kossewen“) survey in 1928, published in 1942.
Edition: Preussischen Landesaufnahme.
Cartographic Collections of the Faculty of Earth Sciences of Nicolaus Copernicus, entry no. X/212/1; IX/179/2; X 213/2, IX/1901.

5a. Mrągowo. The city plan of about 1700.

Scale: ca 1 : 5 000.
Colour, drawing, paper, size: 39,5 x 33,5 cm.
Author: Samuel von Suchodoletz
Title: *Eigentlicher Grundriß der churfürstlichen den Juni 1698 abgebrantten Stadt Sensburg*.
Wie die schwartz illuminirte[n] Stette aussweisen. Die rott illuminirte als der Kirchen-Widdem und die Schulle auch die Scheinen, so an beyden Seiten gelegen geblieben und nun in Gottes namen wieder auffgebauet soll werden, zeigt neben stehende Taffel und Abriß.
Nota bene. Ob mehr Gaßen, wie die mit Kreutzen,
1. bezeichnete Baustette[n] zeigen nötig wehren, so gibt die Gelegenheit, des Ohrts nicht zu neue[n] Baustette[n] zu machen,
2. derhalben umb bequemer Zufahrten werden die Eken von den Ekhäuser abgeschnitten, sonsten auch die stehende Mauerkeller und Schorsteine hinder,
3. eine gerade Straße zu machen, wie die Puncten weisen hinder, die nidrig ...sit [?] und nochstehende Häuser,
4. Eine Defenssion von Wall, Brustwehre[n] oder Mauren zu machen hindern die nahe gelegene Berge, Wasser und Brüchen.

Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz Berlin-Dahlem, entry no. XI. HA Karten, G 10 348 a.

5b. Mrągowo. The city plan of about 1700.

Scale: ca 1 : 5 000.
Colour, drawing, paper, size: 39,5 x 33,5 cm.
Author: Samuel von Suchodoletz
Title: *Grundriß wie die churfürstliche den 24. Juni 1698 abgebrantde Stadt Sensburg soll wiederumb in Gottes nahmen auffgebauet und in auffnehmen gebracht werden.*
Wozu auch S[eine] churfürstliche Durchl[auch]t aus Landes Vätterlicher Hulde und Gnaden gewisse freyjahren geben, mit folgender Bedinge als:
1. dass die Bürgerschafft alle Gottsfürchtig und unter einander einig seyn sollen,
2. dass breite, gerade und mehr Gassen gemacht worden auch noch 2 Brunnen gegraben,

Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz Berlin-Dahlem, entry no. XI. HA Karten, G 10 348 b.

6. Mrągowo. The vicinity of the town, 1923–1934.

Scale: 1 : 100 000.
Black and white printing, paper.
Extract from the map „Reichskarte“, sheets: no. 29, published in 1932; no. 30, published in 1933; no. 44, published 1923; no. 45, publishes 1934.
Edition: Verlag des Reichsamtes für Landesaufnahme.
Nicolaus Copernicus University Library in Toruń, entry no. M-1143; M 332/45; M 4494.

7. Mrągowo. Air photograph, 1931.

„Luftaufnahme der Stadt Sensburg“, the view on the city centre from the south.
Herder-Institut für historische Ostmitteleuropaforschung in Marburg. Inv.-Nr. 57411.

8. Mrągowo. Orthophotomap 2010.

Scale: 1 : 10 000 Pixel 50 cm
The Centre for Geodesic and Cartographic Documentation in Warsaw.

9. Mrągowo. Topographic map 2001.

Scale: 1 : 10 000.
The Centre for Geodesic and Cartographic Documentation in Warsaw.

10. Mrągowo. Aerial photographs 2012.

Pixel 10 cm.
A.The northern part of the city of Mrągowo.
B. The southern part of the city of Mrągowo.
The Centre for Geodesic and Cartographic Documentation in Warsaw.

11. Mrągowo. Aerial photos 2013.

Author: Marian Modzelewski.
A.
The view on the northern part of the city.
B.
The view on the area of ul. Wojska Polskiego in the southern part of the city, the row development from the period 1918–1939 and single-family housing from the 1970s and 1980s.
C.
The view on the city centre from the south.
D.
The view on the area of ul. Królewiecka (Königsbergerstraße) in the northern part of the city, in the foreground the current courthouse, on the opposite side of the street: the City Hall, Municipal Office and County Office (former *Landratsamt*).
E.
The view on the city centre.
F.
The view on the city centre, in the foreground on the right – the City Hall, on its left ul. Mały Rynek; in the background the Lutheran church.
- 24